

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

1066 Tidsskrift for Historisk Forskning

28. årgang – nr. 3 oktober 1998

1066 Tidsskrift for historisk forskning

Adresse

Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
Giro 4 18 85 51
E-mail: hastings@stud.hum.ku.dk
<http://www.xcu.com/mmdesign99/hastings>

Ansvarshavende redaktør:

Arkivar ph.d. Jørgen Mikkelsen
Landsarkivet for Sjælland m.m.
Jagtvej 10
2200 København N

Redaktion:

Mogens Bak-Hansen, Michael Bregnsbo,
Berit M. Christensen, Peter Henningsen,
Birgitte Holten, Lars B. Jonassen, Kirsten
Villadsen Kristmar, Pelle Larsen, Christian
Nicolaisen, Mogens Pelt, Sanne Steenberg
Hansen, Hans-Micael Søndergaard

Ekspedition:

Jørgen Mikkelsen
Haraldsgade 96
2100 København Ø
Tlf: 3918-3853

Priser:

28. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 165,-
Introduktionstilbud
for studerende kr. 125,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 20,-

Alle henvendelser vedr. adresseændring
o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig
kildeangivelse.

28. årgang nr. 3

Michael Sterll: Botanik, *oeconomie* og kolonier - et
bidrag til den indiske naturs historie 3

Josephine Schnohr: Livet efter døden i det gamle
Ægypten 18

Jes Fabricius-Møller: Danmarks forsvinden fra
Danmarkshistorien - en anmeldelse 27

Anders Holm Rasmussen: Den Jødiske Krig - en
anmeldelse 30

Hans-Micael Søndergaard: Ring til middelalderen!
- en anmeldelse 31

Merete Harding & Kurt Villads Jensen:
Encyklopædi og nationalisme bagsiden

Forsideillustration: Carl Linné. Gengivet efter mezzotinto af Dunkarton, London 1805. Linné er iført den samedragt, han hjembragte fra Laplandsrejsen. Originalen måler 50,0 x 35,5 cm. Gengivet med venlig tilladelse fra Damarks Natur- og Lægevidenskabelige Bibliotek. Foto: Flemming Sarup.

Layout & billedredaktion: Berit M. Christensen, Pelle Larsen, Christian Nicolaisen og Hans-Micael Søndergaard - Sat med Gill Sans

Tryk: Kandrup Bogtrykkeri, København.
ISSN 0106-0627

1066 er et kulturtidsskrift, der har til formål at formidle resultaterne af den nyere historiske forskning i bredest mulig forstand. Dette gælder både Danmarks- og Verdenshistorie, og det søges gjort på en måde, der appellerer til både faghistorikere og andre historisk interesserede. 1066 ser det som sin særlige opgave at viderebringe resultaterne af forskningsbaserede studenterspecialer og ph.d. - afhandlinger. Redaktionen består af en uafhængig kreds af historikere med tilknytning til Institut for Historie, Københavns Universitet. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt. Siden marts 1998 udgives 1066 med støtte af Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Botanik, oeconomie og kolonier

- et bidrag til den indiske naturs historie

I en fremstilling af tre store forskere fra 16-, 17- og 1800-tallet søges deres arbejde og betydning placeret i en forståelse af det tætte samspil imellem periodens naturhistorie og økonomiske videnskab. Det fysokratiske begreb oeconomie spiller en ganske særlig rolle i denne sammenhæng. Artiklen indeholder også en redegørelse for det stærke netværk imellem oplysningstidens naturforskere. Dette netværk omfattede patron-klient-relationer, der minder meget om antikkens clientela-system.

Af mag. art. Michael Sterll, Botanisk Museum

I sidste årgang af 1066 introducerede Søren Mentz en række 'befolkningskategorier' fra *the most honourable East India Company*. I denne artikel vil jeg fremdrage yderligere en kategori, naturhistorikerne, der - sin lidenhed til trods - spillede en overordentligt betydningsfuld rolle i virksomhedens overgang fra traditionelt handelskompagni til mellemstatslig og direkte statsopretholdende institution. Mens den egentlige handel mere og mere overgik på private hænder, overtog kompagniet mogulrigets skatteopkrævning, en god del af opretholdelsen af ro og orden og direkte militær erobring. Dertil kom en organiseret udforskning af Indiens og de omliggende områders naturrigdomme. Denne forskning blev tilrettelagt med direkte henblik på en konsekvent udnyttelse, selv om de pågældende medarbejdere næppe selv skænkede dette aspekt af deres arbejde mange tanker.

Naturhistorikerne i de europæiske kompagniers tjeneste er grundigt omtalte i videnskabshistoriske fremstillinger, men heri er deres betydning for *The European Discovery of the Indian Flora*¹ som regel det centrale emne på bekostning af deres rolle som imperiebyggere. Ikke desto mindre er der tale om en gruppe, der i ordets mest direkte betydning var med til at forandre klodens ansigt. Flere af de mest betydningsfulde

indenfor gruppen havde tilmed en nær forbindelse til Danmark og vil derfor være imellem hovedpersonerne i min fremstilling.

Indiens og hele Sydøstasiens natur har siden antikken været genstand for europæernes fascination, og bestræbelserne for at få del i dens produkter har været i centrum lige siden. Omkring midten af 1700-tallet skete der imidlertid en afgørende ændring i Europas forhold til Sydøstasien, hvor de politiske forhold på helt speciel måde spiller sammen med udviklingen indenfor de biologiske videnskaber. Et iøjnefaldende eksempel herpå er udviklingen indenfor den internationale thehandel og -dyrkning.

For mange af os er Indien thelandet; fra Himalaya i nord til Sri Lanka i syd er bjergsiderne dækket af blomstrende buske, hvor kvinder i flagrende sarier fylder kurvene. Billedet er ikke helt misvisende omend en smule romantiseret. Men da Johan Gerhardt König i 1769 ankom til Tranquebar som missionskirurg og kongelig naturalieindsamler, blev der ikke dyrket the ét eneste sted på hele subkontinentet, og da Nathanael Wallich i 1846 gik på pension som superintendent for den botaniske have i Calcutta, var Thebusken - på trods af store bestræbelser for at fremme dens udbredelse - fortsat en sjældenhed.

Det kan forekomme en smule sært først at kalde en gruppe historiske aktører oversete for derefter at belyse deres eksistens igennem en række værker, der fra deres udgivelse og frem til i dag har nydt international berømmelse. Man kan da heller ikke påstå, at de tre hovedpersoner i det følgende har ført en udpræget anonym tilværelse. Derimod er det min opfattelse, at den helt specielle, men meget karakteristiske forståelse af naturforskeren som en central medarbejder i den europæiske ekspansion er trådt i baggrunden til fordel for en forståelse af forskeren som alene behersket af *the pure desire to know*. Det er så langfra min hensigt at underkende dette motiv i den enkelte forskers liv og bedrifter og ej heller i de organisationsformer, der prægede det lærde samfund, det være sig dengang som nu. Selv i *the most Honourable East India Company's* direktion blev der lagt stor vægt på at fremhæve virksomhedens rolle som patron for kunst og videnskab. Derimod ønsker jeg at demonstrere, at den *oekonomiske* skole, der forenede nationaløkonomisk tænkning med naturhistorisk forskning, havde en langt større betydning for kompagniets virksomhed end hidtil antaget.

Hortus Malabaricus - et hollandsk forspil

Den europæiske udforskning af Indiens natur startede allerede under Aleksander d. Stores felttog. Indiske dyr, planter og mineraler optræder i stort tal i Theophrastos' (372-287 f. Kr.) og Plinius' (23-79 e. Kr.) værker, og interessen kan følges op igennem tiden i de sporadiske og i vore øjne ofte kuriøse fremstillinger fra købmænd, pilgrimme og missionærer. Men det selvoplevede, nære og egentligt videnskabelige kom først til efter etableringen af de koloniale territorier. Det var først og fremmest en meget praktisk interesse, der ikke var rettet mod mulige handelsvarer, men mod den snævre omend livsvigtige niche, der

udgjordes af Indiens veludviklede medicinalproduktion.

Vi kan ofte undre os over kolonitidens yderst afslappede omgang med menneskeliv, men *oeconomie* - husholdningsregnskab - havde kompagnierne ædle herrer fuld forståelse for. En musketer, der under store omkostninger var blevet bragt til Indien for så blot at dø af "turistmave" eller en splint i fingeren, var dårlig husholdning ganske som de mange søfolk, der døde undervejs med et aldeles u hensigtsmæssigt forbrug af kanonkugler til følge. Derfor medbragte ethvert europæisk skib de uomgængelige medicinkister, men med tiden blev det nødvendigt at supplere beholdningen.

Det er således ingen tilfældighed, at de første undersøgelser af Sydøstasiens medicinalproduktion blev foretaget af de læger og kirurger, der ledsagede skibene; de var de eneste, der havde en uddannelsesmæssig baggrund herfor. Men det er måske heller ikke så overraskende, at det helt store navn i forbindelse med denne tidlige forskning tilhører en mand, der var solidt placeret i det hollandske ostindienkompagnis absolutte top af militære ledere og politiske administratorer. Hendrik Adrian van Reede tot Drakenstein (1636-91) havde trods det klingende navn startet sin løbebane som fattig lykkeridder uden nogen art af akademisk eller handelsmæssig baggrund. I løbet af få år havde han tjent sig frem til en top-post som general for en stor del af de hollandske styrker i området. Han blev udnævnt til guvernør over Malabarkysten - den lange strækning af Indiens vestkyst syd for Goa, som hollænderne havde erobret

Hendrik Adrian van Reede tot Drakenstein - en virkelig feltbiolog. Gengivet fra J. Heniger's værk: Hendrick Adrian Van Reede tot Drakenstein (1636-1691) and Hortus Malabaricus, Rotterdam 1986 efter Hortus Malabaricus, vol. I. Originalen måler 30.5 x 19.9 cm, men mangler i det danske eksemplar.

fra portugiserne - og endte sine dage som kompagniets øverste tilsynsførende for de afrikansk-sydøstasiatiske områder. Hans begravelse i Surat længere nordover på samme vestkyst blev en konge værdig.

I årene fra 1678 til 1693 udkom resultaterne af hans "fritidsbeskæftigelse" igennem flere år: Et 12 binds folioværk om Malabarkystens nytteplanter, der beskriver 690 arter med 793 - for det meste dobbeltsidede - illustrationer. Allerede i 1754 fremhævede Carl von Linné - der ikke strøede om sig med kollegiale anerkendelser - værkets enestående kvaliteter.² Den dag i dag er *Hortus Indicus Malabaricus*³ en uudværlig kilde for enhver videnskabelig beskæftigelse med Sydøstasiens planteverden foruden at være et monument i boghåndværkets historie.

Værket er på ingen måde en enkelt mands arbejde, men et ganske enestående eksempel på samarbejde på tværs af nationaliteter, kulturer og konfessioner. Van Reede bekostede selv værkets udgivelse, men i det forudgående arbejde inddrog han en række lærde brahminere, en reformert præst af ganske uortodoks observans og en barfodet karmelitermunk, der med rang af titulærbiskop var tilknyttet pavestolens topdiplomati. Van Reedes noget særprægede fritidssysler med såvel botanik som med repræsentanter for andre religioner blev ofte benyttet imod ham i magtspillet om kompagniets topposter, hvor han dog hver gang trak det længste strå. Han havde nået sine mål i kompagniets tjeneste gennem en enestående kombination af militære lederevner, diplomatisk drevnehed og administrativ indsigt uden nogensinde at have gennemgået en egentlig uddannelse indenfor disse områder. Nu sikrede han egenhændigt, i sine sidste år mens hans opgaver i kompagniet var stedse voksende, udgivelsen af *Hortus Malabaricus* uden nogen form for uddannelsesmæssige forudsætninger indenfor det botaniske.

Carl von Linné (1707 - 78) og *oeconomie*

Interessen for medicinalplanterne var således af afgørende betydning for europæernes beskæftigelse med Indiens natur, men det afgørende gennembrud hører det næste århundrede til. I den sene merkantilistiske periode opstod den økonomiske retning, der betegnes som *den fysiokratiske skole* eller blot som *oeconomie*. Et centralt indslag i denne skoles tænkning er idéen om, at et lands rigdom primært fremkommer igennem et samspil imellem naturens ressourcer og en veltilrettelagt menneskelig udnyttelse heraf. Den fysiokratiske skole har måske ikke sat sig så store spor i de nationaløkonomiske lærebøger, men dens spor i landskabet såvel som i kunst og videnskab er iøjnefaldende. Herhjemme kan der eksempelvis peges på von Langens skovprojekter, der skabte det, vi i dag oplever som den typiske, nordsjællandske "naturskov", på udnyttelsen af og forskningen omkring tørvemoserne, der dannede grundlaget for den danske glas-, fajance- og øl-produktion og på dobbeltfænomenet *Flora Danica*, der med henholdsvis stort og lille *d* henviser til Danmarks mest berømte spisestel og botaniske værk. Den *oekonomiske* videnskab blev udviklet i et nært samarbejde imellem de fysiokratiske ideer og den samtidige, eksplosive udvikling indenfor naturhistoriens systematiske discipliner, der fortsat er uløseligt knyttet til svenskeren Carl von Linnés arbejder. Systematik og navngivning har været en nødvendig tilgang til naturen siden menneskets første opdeling af virkeligheden i det spiselige og det uspiselige. Med tiden blev redskaberne mere slebne, indtil de hidtidige hjælpemidler i Opdagelsernes tidsalder brød sammen under de kolossale mængder af nyt og ukendt materiale. Hvert hjemvendende skib medbragte naturalia, der ikke lod sig beskrive eller benævne i overensstemmelse med Aristoteles, Theophrastos eller Plinius. Den nye tids systematik

og navngivning har mange fædre, men det var Linnés forfatterskab, der blev det faste holdepunkt i nyhedsstrømmen. Selv i dag bliver ethvert plantenavns gyldighed bestemt ud fra dets overensstemmelse med mesterens forskrifter, og ethvert navn fra før udgivelsen af hans *Species Plantarum* i 1753 er principielt ugyldigt, med mindre han selv direkte valgte at godkende det.

Linnés navn er i dag således mest knyttet til naturhistoriens navngivning og systematik - men selv anskuede han sin virksomhed ud fra *oeconomiens* overordnede synsvinkel. Blandt hans mere upågtede beskæftigelser er udviklingen af den svenske bjergværksuddannelse, grundlæggelsen af kulturperleproduktionen og bestræbelserne på at introducere dyrkningen af Thebusken - eller det, der lignede - til europæiske forhold. I den *oeconomiske* tænkning indgik ikke blot den hensigtsmæssige udnyttelse af det forhåndenværende, men også systematiske bestræbelser på at tilføre nye elementer. Linnés tre bibeskæftigelser var således alle gode *oeconomiske* tiltag, hvoraf bjergværksuddannelsen skaffede ham til dagen og vejen, kulturperlerne en ophøjelse i adelsstanden, og arbejdet med Thebusken affødte på længere sigt et væsentligt kapitel i Indiens historie. Det bør ligeledes fremhæves, at en lang række af de forskere, vi i dag forbinder med fag som botanik, zoologi og mineralogi, i virkeligheden beklædte lærestole i *oeconomie*.

I den *oeconomiske* naturfilosofi indgår yderligere et element, som ind imellem formuleres eksplicit, ind imellem blot er underforstået. Det er en opfattelse, der kendes helt tilbage i den klassiske oldtid, og som den dag i dag kommer frem i "new age" og såkaldt holistiske tanker: Naturen er sådan indrettet, at den altid og hvorsomhelst har midler til at afhjælpe sine egne ondt. For mennesket gælder det blot om at erkende denne store sammenhæng - og så at flytte lidt om på brikkerne. Sit klareste

udtryk finder denne opfattelse i den såkaldte signaturlære, der hævder, at naturen - eller den Almægtige - har efterladt en tydelig nøgle til erkendelse af sammenhængen i selve de naturlige former. De skadelige virkninger af et stiksår måtte således kunne afhjælpes med udtræk af planter, der i deres form afspejlede stikvåbenet, eksempelvis ved at bære kniv- eller spydformede blade. Teorien har den store fordel, at den stort set er selvbekræftende; tænk blot på det utal af planter, der rent faktisk har denne bladform, og ganske rigtigt har slægten Pil - *Salix* - pilformede blade og en del arter indeholder da også et almindeligt anerkendt middel til at stilne smerter og dulme feberanfald: salicylsyre, der indgår i mængder af håndkøbsmedicin.

På samme måde var naturen sådan indrettet, at den ikke efterlod et feberbefængt område uden remedier imod sygdommen. Ganske rigtigt: udtræk af Kinabuskens bark er yderst effektivt imod malaria - og imod feberangreb i almindelighed. Da denne sygdom også i Indien kostede kompagnerne dyrt, søgte man med flid efter planter, der havde de samme egenskaber som Kinabusken. Den i det følgende omtalte William Roxburgh søgte igennem mange år efter en sådan plante og mente da også at have fundet den i træet *Soymida febrifuga* (Roxb.) Juss. Udtrækket smager lige så afskyeligt som kinin og har de samme astringerende virkninger som salicylsyre, men absolut ingen virkning imod malaria. Løsningen på kompagniernes problemer blev i stedet at overføre den ægte Kinabus - *Cinchona succirubra* Pav. og andre arter af samme slægt - fra Sydamerika til kultur i Indien.

Forskningsnetværk og *clientela*

Det var denne sammensmeltning af *Botanikkens* udstrakte Nytte⁴ og den mere systematiske tilgang, der lagde grunden for den nye gruppe af medarbejdere i *the Honourable*

East India Company, som vi under ét betegnelse som naturhistorikere. De begyndte at dukke op på lønningslisterne i årene omkring kompagniets omdannelse i 1780'erne omend under mange andre betegnelser. Der eksisterede endnu ingen formelle uddannelser indenfor området. Gartnere og apotekere var fortsat håndværkere, og læger og kirurger, der igennem deres uddannelse havde erhvervet sig et nyttigt kendskab til specielt planterigets såvel skadevoldende som helbredende kræfter, var derfor de nærmest kvalificerede til den nye forskning. Men beskæftigelse med alle naturens tre riger var et godkendt tidsforbrug for gentlemen, så ind mellem finder man en artilleriofficer, der i det mindste kendte til den nødvendige matematik, og enkelte præster, der dog beherskede de sproglige krav. En meget stor del af den praktiske forskning på området blev i øvrigt varetaget af disse gentlemens hustruer, dog selvkært uden at optræde i lønningslisterne. En beskæftigelse med botaniske studier var i denne periode en af de få muligheder for intellektuel fordybelse, der stod åben for kvinder, selv om den nye erkendelse af, at også planter er kønnede væsener, lagde dem store hindringer i vejen.⁵ Således fremhævede den tyske botaniker Johan Wolfgang von Goethe de farer, en beskæftigelse med Linnés nye seksuelle system til plantebestemmelse udgjorde specielt for unge kvinder. Den senere omtalte J.G. König er blandt de første naturhistorikere, der besad uddannelsesmæssig baggrund for sit arbejde. Alligevel blev han ansat som reservekirurg, for dog senere at svinge sig op til kaptajn.

Fælles for de første generationer af naturhistorikere er deres tilknytning til Sir Joseph Banks (1743 - 1820) - *the best student Linnaeus never had* - og hans omfattende *clientela*.⁶ Banks havde tjent sine videnskabelige sporer som deltager i James Cooks berømte rejse med *HMS Endeavour* fra 1768 til 1771. Uden på noget tidspunkt at være

formelt tilknyttet *the Company* havde han i en endnu længere periode en afgørende indflydelse på kompagniets *oekonomiske* dispositioner. Dette var uden tvivl afgørende påvirket af hans personlige venskab med *the mad King* - George III (1738 - 1820) - og af hans funktion som præsident for *the Royal Society* igennem to menneskealdre. Enhver forbindelse med naturhistorisk forskning af betydning gik igennem hans hænder. Under Napoleonskrigenes fastlandsspærring opretholdt han sin egen posttjeneste med kontinentet og sikrede endog frigivelsen af franske forskere og deres indsamlinger, der var faldet i den engelske flådes besiddelse. Dette sidste skete i øvrigt med bistand fra admiral Nelson selv. En så anerkendt naturalist som William Bligh slog oprindeligt sit navn fast ved at hjembringe nogle af de første tropiske orkidéer til de kongelige botaniske haver i Kew. I dag er han nok bedst kendt for sin mindre vellykkede rejse med *HMS Bounty*, der fandt sted på Banks' foranledning, men oprindeligt var han imellem Nelsons protegéer. Efter mytteriet fastholdt Bligh sin position på grund af tilknytningen til Banks - selv om hans fremragende sømandsskab nok også har spillet en rolle. I 1791 foretog han endnu en rejse til Tahiti og fuldførte sin oprindelige mission. Han hjemførte til at specialskibe, der efter Linnés forskrifter var udrustet som sejlene planteskoler, hele 2.126 små eksemplarer af Brødrugtræet - *Artocarpus incisa* L. Efter yderligere pleje i Banks' nyoprettede botaniske haver i Kew i London, i Calcutta i Indien og på Saint Vincent i Caribien kom disse træer til at udgøre et ernæringsmæssigt grundlag for den hastigt voksende amerikanske slaveøkonomi. Det er vigtigt for vor forståelse af periodens samlede historie at fastholde, at såvel farverige episoder som grundlæggelsen af nogle af vor egen tids mest betydningsfulde forskningsinstitutioner havde deres udspring i en nøje planlagt *oekonomisk* udvikling.

Carl von Linné havde selv opbygget et sådant *clientela*. Ved hans død i 1778 overgik det - ganske som hans enorme samlinger - til hans søn af samme navn, der selv blev en yderst respekteret naturforsker, men ganske uden faderens politiske og administrative begavelse. Da også han døde - i 1783 - overgik netværket til Banks, mens samlingerne blev købt af en af Banks' nærmeste, den unge "amatørforsker" James Edward Smith, der i 1788 grundlagde *the Linnean Society*. Dette lærde selskab er fortsat centralt i enhver beskæftigelse med naturhistorien og ikke mindre med dens historie. Linnés samling og private bibliotek opbevares i dag i en brand-, bombe- og klimasikret hvælving dybt under Burlington Street i Londons centrum.

Allerede i 1764 synes Banks at have startet det bekendtskab med den svenske naturhistoriker Daniel Solander, der udviklede sig til livslangt venskab og fortrolighed. Linné omtalte - med vanlig beskedenhed - sine bedste studerende som apostlene, og i den flok var Solander så tydeligt Petrus. Han var nærmest blevet importeret til England af Banks og var i mange år dennes videnskabelige partner og den suveræne leder af Banks' enorme bibliotek og museum på Soho Square. Funktionen som museumsbestyrer blev efter hans død overtaget af en anden svensk Linné-elev, Jonas Dryander. I perioden omkring Linnés død og hans *clientelas* overgang til Banks var Sverige - og i øvrigt også Danmark - storleverandør af kvalificerede naturhistorikere til resten af verden.

Imellem Banks' klienter hørte også Johan Gerhardt König - endnu én fra apostlenes række - og noget senere denne artikels tredje hovedperson, Nathanael Wallich.

Johan Gerhardt König (1728 - 1785)
I 1752 blev den tyskfødte forsker Georg Christian Oeder kaldet til det nyoprettede

professorat i *oeconomie* i København. Hans hovedopgave her blev udarbejdelsen af en dansk, gennemillustreret flora. Den danske planteverden skulle også yde sit bidrag til monarkiernes vækst og måtte til den ende kunne identificeres af alle interesserede. De detaljerede beskrivelser og den faglige navngivning var i sagens natur på latin, men de store tavler skulle gøre det muligt også for ustuderede folk at benytte værket. På samme tid kunne et sådant værk tjene til at fremhæve den enevældige majestæts storsynede forståelse også for kunst og videnskab. I modsætning til så mange andre af periodens ambitiøse projekter blev *Flora danica* realiseret, selv om arbejdet kom til at slide på ganske mange af Oeders efterfølgere i professorstolen, før det nåede sin afslutning i 1883. Det i dag nok bedre kendte service *Flora Danica* blev først påbegyndt i 1790 og skulle ligeledes tjene majestæts forherligelse, men tilsammen er det dobbelte projekt nok det mest vellykkede udtryk for den *oeconomiske* tænkning i Danmark.

Arbejdet med floraen var så omfattende, at Oeder i 1764 fik bevilget en videnskabelig assistent, og til denne stilling mente han at have fundet den helt rigtige kandidat i den ligeledes tyskfødte J.G. König, der året forinden havde ledsaget ham på en længere studietur til det fjerne Bornholm. Han var oprindeligt uddannet som apoteker i Riga og blev ansat som sådan i 1748 ved Det ridderlige Akademi i Sorø, der i disse år - med naturfilosoffen Jens Kraft som inspirator - var centrum for megen forskning. Herfra havde han sendt sit første bidrag til den nye flora - et enkelt eksemplar fra halvgræssernes familie. Det var ikke noget stort bidrag, men Oeders interesse var vakt. I årene 1757 - 59 studerede König i Uppsala under selveste Linné - *princeps botanici* - for ved sin hjemkomst at blive ansat som apoteker ved Det Kongelige Frederiks Hospital med speciel tilladelse - han synes aldrig at have aflagt studenterek-

samen - til at påbegynde medicinstudiet. Denne uddannelse afsluttede han i 1767.

Vejen syntes således åben for en strålende karriere. Under sit ophold i Uppsala var han blevet optaget i apostlenes snævre kreds, hans medicinske doktordisputats var godt i vej, og et ægteskab var det også blevet til. Han syntes selvskreven til at efterfølge Oeder som leder af *Flora danica*, men den fremstormende unge forsker havde undervejs lavet et ganske særpræget selvmål.

Navngivning og loyalitetskonflikt

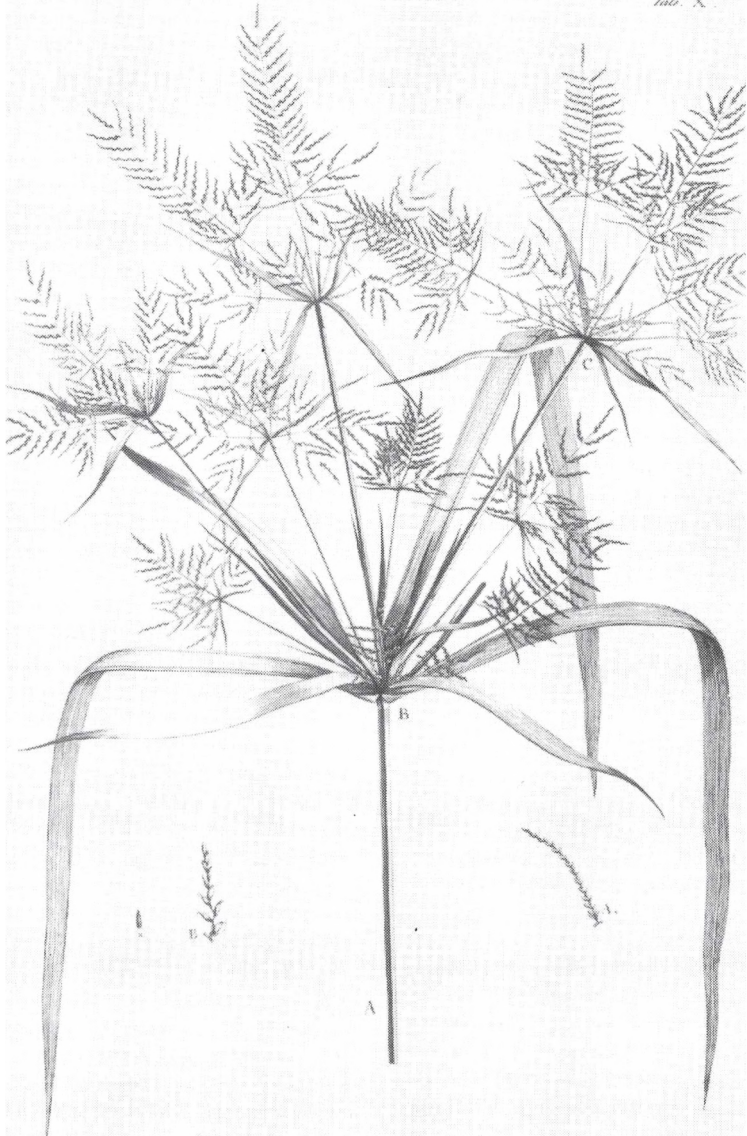
I sine navngivningsregler - som tilhører de mest vanskeligt tilgængelige dele af forfatter-skabet⁷ - havde Linné anbefalet naturhistorikerne at opkalde nybeskrevne arter efter fortjenstfulde kolleger, og sådanne "hædersnavne" er fortsat almindelige. At få arter - eller endnu bedre - slægter opkaldt efter sig, var - og er - med til at give en forsker status, og at få sit navn fremhævet på denne måde af selveste *princeps* var den højeste hæder, der kunne overgå en samtidig naturhistoriker. På stort set alle kendte portrætter af Linné holder han imellem fingrene en lille stump af den plante - *Linnæa borealis* Gron. - der bærer hans eget navn. Da planten allerede optræder i hans *Genera Plantarum* fra 1737, har man været tilbøjelig til at tillægge ham den utilgivelighed at have opkaldt noget efter sig selv. Jeg har i anden sammenhæng korrigeret denne misforståelse.⁸

I årene 1765 - 66 var König som den første naturhistoriker nogensinde udsendt til Island. Ekspeditionen blev betalt af *Chatalkassen* - kongelig majestæts private midler. Hovedformålet var at samle planter til *Flora danica* og derudover at samle andre naturalier og nyttige informationer om øens natur; König løste disse opgaver til alles tilfredshed på en enkelt detalje nær. Af hans instruks fremgik det klart, at det indsamlede materiale uden undtagelse skulle sendes til Oeder

i København, der stod som ansvarlig for dets publikation. En ganske almindelig regel ved sådanne rejser. Men König kunne ikke modstå fristelsen til at sende et komplet sæt dubletter til Uppsala, hvor Linné kvitterede behørigt ved at publicere en del nye arter og ikke mindst ved at opstille den nye slægt *Koenigia* med den - fortsat - eneste art *islandica*.⁹ Oeder blev selvklart dybt fornærmet, men omtalte omhyggeligt alle Königs indsamlinger i *Flora danica*. Selv hans bemærkninger om *Koenigia* er præget af tidens høflighedskonventioner, omend galden trænger igennem.¹⁰ König havde med et slag opnået såvel international anerkendelse som at blive en død mand i København. Hans ansættelse samme år som læge og kongelig indsamler ved missionen i Tranquebar var ingen forfremmelse, men en diskret "udnævnelse" af en illoyal kollega.

Dette er imidlertid en nutidig synsvinkel. Det er afgørende vigtigt for at kunne forstå 1700-tallets videnskabelige verden, at man gør sig dens opbygning som en nyere version af det romerske *clientela*-system helt klart. König var således kommet i et uløseligt dilemma; han var på den ene side forpligtet som kongelig embedsmand og overfor Oeder som patron, men på den anden side var han ligeså forpligtet overfor Linné, der tidligere havde inddraget ham i sin kreds af personlige klienter. Hvad der i dag ses som et udtryk for at bringe sit eget navn i fokus, var langt snarere et forsøg på at

En Cyperus eller halvgræs. Gengivet efter tavle X i Friis-Rottbøll, C.: Descriptionum et Iconum Rariores et pro Maxima Parte Novas Plantas Illustratum. - København 1773. Tavlen er udført af N. Abildgaard på basis af Königs materiale. Tavlen demonstrerer dels Königs fremragende herbarieteknik, dels det forhold, at mange af tidens store kunstnere mere ydmygt tjente til det daglige brød ved at levere fremragende illustrationer til perodens naturhistoriske udgivelser. Dette forhold har imidlertid aldrig tiltrukket sig kunsthistorikernes interesse. Originalen måler 40.0 x 24.0 cm.

balancere imellem to patroner placeret i hvert sit magtfuldkomne monarki. Episoden er da også aldeles ukarakteristisk for König, der i størstedelen af livet fremtræder næsten selvudslettende.

Hvad der kunne have betydet et farvel til den videnskabelige karriere, blev i virkeligheden indledningen til en ny. Det var i Indien, König udviklede sig til den sande apostel, der fortsat anses for grundlæggeren af landets botaniske videnskab. Mere overset er det imidlertid, at han ligeledes fik afgørende betydning for vor viden om områdets værdifulde tinforekomster og dermed for dets politisk-økonomiske historie.

Missionslægen og kaptajnen

Königs forbindelser til Københavns Universitet blev heller ikke afbrudt. Efter kuppet mod Struensee blev Oeder anset for at tilhøre det forkerte parti og modtog en tilsvarende "udnævnelse". Hans indflydelse på den naturhistoriske forskning blev overtaget af Christian Friis-Rottböll, senere professor og direktør for Botanisk Have. König forsynede ham igennem mange år med et rigt materiale, og Rottbölls grundlæggende arbejde med halvgræssernes systematik fra 1773¹¹ er - ganske som I.C. Fabricius' om insekternes - for en stor del baseret på Königs indsamlinger. Da König ligeledes i 1773 fremsendte sin disputats til Universitetet, blev den på Rottbölls anbefaling - som noget ganske usædvanligt - antaget uden forsvaret.

Disputatsen er i øvrigt et skoleeksempel på *oeconomie*, som det allerede fremgår af titlen: *Om lokale midlers anvendelighed i bekæmpelsen af endemiske sygdomme*.¹²

Ganske uanset den ny erhvervede doktorgrad var Königs løn - som alle danske koloniembedsmænds - aldeles utilstrækkelig. I 1774 forlod han dansk tjeneste for at tiltræde en stilling som naturalist hos en lokal fyrste, nawaben af Arcot. Denne

eksotiske gentleman var imidlertid ikke så præcis med sine udbetalinger, og König har øjensynligt også kun betragtet stillingen som et springbræt på et tidspunkt, hvor han allerede var godt på vej til at etablere en forbindelse til Sir Joseph Banks' velfungerende *clientela*. Banks var som nævnt en stor beundrer af Linné og anså en beskrivelse af de indiske naturrigdomme i overensstemmelse med mesterens system for at være en absolut nødvendighed. Bindeleddet havde König allerede på plads igennem sin trofaste korrespondance med såvel Linné selv som med sin gamle studiekammerat og medapostel Daniel Solander. I 1778 blev König udsendt som naturalist på *the Company's* svært bevæbnede ekspeditionsskib *Bristol* under kaptajn Leith, mens den officielle udnævnelse måtte vente til året efter.

Jeg har i flere år undret mig over denne ekspedition, der varede helt frem til slutningen af 1780. Min interesse var primært koncentreret omkring Königs arbejde med områdets orkideer.¹³ Men selve rejsen og Königs rolle i den var gådefuld. *The Honourable Company* sendte ikke krigsskibe ud for at give en nyansat reservekirurg mulighed for at samle småplanter uden hverken økonomisk eller *oeconomisk* betydning, og Königs optræden undervejs passede på ingen måde til en sådan underordnet position. Først meget sent lykkedes det mig at finde frem til, at Königs egentlige opgave var at undersøge Malakkas rige tinforekomster - områdets absolut vigtigste handelsvare, der senere spillede en afgørende rolle for kompagniets politik, der førte til Malakkas annekktion - og at reservekirurgen havde rang af kaptajn, der fik sin ganske nette løn udbetalt direkte fra den militære kasse i Fort St. George i Madras. König skrev endog en udførlig redegørelse for sin undersøgelse af tinmalme, der dog længe har været anset for tabt.¹⁴

Efter den lange rejse, der dækkede stort set alle kystområder i Bagindien med tilstø-

dende øer, foretog König flere andre rejser, blandt andet til Ceylon. I 1785 blev han angrebet af dysenteri midt under forberedelserne til endnu en rejse, der skulle bringe ham til det for europæere endnu stort set ukendte Tibet. Han døde d. 26. juni i Jaganathpuram under sin nære ven og lægekollega William Roxburgh's kærlige omsorg. Roxburgh - der selv hørte til i kredsen omkring Banks, og som senere fik posten som superintendent for Calcuttas botaniske have - nåede at overtale ham til at testamenter sine samlinger og papirer til deres fælles patron. Sammen med et tredje medlem af kredsen - Patrick Russell, sørgede han for, at materialet blev afsendt under de største sikkerhedshensyn. Det synes da også at være ankommet i god behold og straks at være kommet i Jonas Dryanders varetægt. Men mens en stor del af herbariematerialet synes bevaret, har manuskripterne været udsat for en uforklarlig vandalisering, inden de endte i deres nuværende, fornemme indbinding.¹⁵

Allerede kort tid efter Königs død foreslog hans to kolleger en udgivelse af dele af materialet i form af en vejledning om Indiens nytteplanter til brug for kompagniets ansatte, og kompagniets ledelse og Banks tilsluttede sig tanken. Men Russell måtte hurtigt erkende, at dette ikke var muligt.¹⁶

I stedet valgte kompagniet i samarbejde med Banks at udgive pragtværket *Plants of the Coast of Coromandel*. Næppe nogen anden naturhistoriker har fået en så monumental udgivelse som understregning af sin betydning samtidig med, at hans materiale fortsat henligger stort set upåagtet, og værket må også først og fremmest ses som et led i bestræbelserne for at fremhæve kompagniets betydning for videnskab og kunst.

En del af forklaringen på upågtetheden ligger i den ændring af ideen om det videnskabelige og dermed i naturhistoriens selvforståelse og samfundsmæssige placering,

der tager sin begyndelse i det 19. århundrede. De vigtigste træk i denne udvikling er den videnskabeliggørelse og specialisering, der samtidig medførte ophøret af de hidtidige *clientela*-forhold. Generalister med tilknytning til erhvervslivet kom i udpræget miskredit, og en forsker, der påberåbte sig nytteværdien af sine resultater, blev øjeblikkeligt suspekt. Indenfor historiefaget møder vi dette i den totale afvisning af tanken om "at lære af historien".

Nathanael Wallich (1785 - 1854)

Det sidste navn i denne oversigt er en anden dansker, der tilbragte størstedelen af sit liv fjernt fra det hjemlige, men som i modsætning til König nåede at vinde fædrelandets største anerkendelse for sin indsats. Nathanael Wallich startede sin karriere som det første medlem af mosaisk trossamfund, der erhvervede en akademisk grad. I 1806 afsluttede han sin uddannelse ved Chirurgisk Academi. I klar erkendelse af umuligheden af en universitetskarriere valgte han i stedet stillingen som læge ved den danske handelsstation i Serampore, der i dag er en forstad til Calcutta. Wallichs fætter - den internationalt anerkendte anatom og fysiolog Ludvig Levin Jacobsen - valgte ligeledes at afvise universitetets tilbud om et professorat imod at afsvære sin tro. Han blev i stedet privatpraktiserende læge og måtte udføre sine banebrydende forsøg i privatboligens kælder.

Wallichs valg var en overbevisende demonstration af den selvbevidsthed, der - fuldt berettiget - ledsagede hans videre færd. Han sluttede sin karriere som vicepræsident for *the Linnean Society*, som æresdoktor ved Københavns Universitet og som kommandør af Dannebrogsoordenen. Allerede hans ansøgning om stillingen i Serampore fremkaldte en udtalelse fra kongelig majestæt om, at hans konfessionelle tilhørsforhold "ikke skulle være ham til Præjudice"; der blev fulgt op af et overordentligt rund-

håndet lån til indkøb af videnskabelig litteratur og instrumenter.

Serampore blev efter Danmarks indtræden i Napoleonskrigen i al fredsommelighed besat af englænderne, og de danske udsendte var pludselig krigsfanger hos deres hidtil så gode naboer. Wallich var på det tidspunkt allerede en velanskrevet forsker og blev øjeblikkeligt tilbudt en stilling som assistent ved Calcuttas botaniske have. Her forblev han, indtil han i 1846 gik på pension som havens direktør - datidens bedst betalte forskerstilling.

Wallichs betydning for den *oekonomiske* udforskning og planlægning af udnyttelsen af Indiens natur kommer tydeligt til udtryk i hans omfattende publikationsliste. Den spænder fra mere beskrivende udgivelser som revisionen af forgængeren W. Roxburgh's *Flora Indica* fra årene 1820 til 1824¹⁷ og *Tentamen Florae Napalensis*, der omhandler resultaterne af hans indsamlinger i Katmandu-dalen i Himalaya fra årene 1820-22¹⁸ frem til pragtværket *Plantae Asiaticae Rariores*.¹⁹ I modsætning til *Plants of the Coast of Coromandel*, der mest beskæftiger sig med det velkendte og typiske, fremdrager Wallichs værk specielt det nye og ukendte. Begge værker er dog - fra såvel forfatterens som fra kompagniets side - udprægede prestigeprojekter, der udover at understrege forskerens fremragende botaniske indsigt og kunnen, i lige så høj grad fremhæver *The Honourable Company's* forståelse for forskningens betydning for udnyttelsen af Indiens rigdomme. En karakteristisk detalje er, at Wallich som den første fik gennemført, at de fremragende, indiske kunstnere, Visnu Prasad og Gorachaud, der udførte størstedelen af de akvareller, der danner grundlag for de fortsat uovertrufne lithograferede farvetavler, på lige fod med deres europæiske kolleger signerede deres værker. De to kunstnere præg er let genkendelige allerede i koromandelværket, men her optræder de endnu anonymt.

Men Wallich var først og fremmest chefen - *the superintendent* - der styrede det store arbejde med tilrettelæggelsen af såvel forskning som udnyttelse af den indiske flora. Den største indsats er her nok hans arbejde med kultivering af Thebusken.

Thebuskens lange vej

Carl von Linné, der selv var uddannet læge, brød sig ikke om the og kaffe, hvormod han anbefalede brændevin. Af helbredsmæssige årsager - forstås. Men han havde et vågent øje for den svenske handelsbalance og for de store mængder af godt, svensk sølv, der gik til Kina for de kostbare theblade. I mange år forsøgte han at få levende eksemplarer af den kinesiske busk hjem til Sverige. Det lykkedes, men Thebusken - *Camellia sinensis* L. lod sig ikke omplante til det skandinaviske, og hans mange bestræbelser på at finde brugbare erstatninger for den hjemlige flora havde alle karakter af "fynsk tobak". Men selv om hans forsøg fik et så ringe udfald, udviklede han i den sammenhæng en teknik, der senere - ikke mindst af Joseph Banks - blev udviklet til perfektion, og som i allerhøjeste grad var med til at ændre Klodens ansigt.

Tidligere havde man forsøgt at indsamle frø af de nye, eksotiske vækster, men Linné anbefalede, at man i stedet lod de indsamlede frø spire i deres naturlige omgivelser, eller at man formerede de nye planter som stiklinger for derefter at sende dem til Europa som pottedplanter. Metoden blev en stor succes, og mange af periodens kina- og ostindiensfarere vendte hjem som sejlede plantekasser. Det omtales godt nok ikke i dansk søfartshistorie, men selv lineskibet "Indfødsretten", der flere gange hjembragte Königs indsamlede materiale fra Tranquebar, har på hjemrejsen været en pendant til Babylons hængende haver. Imellem forklaringerne på "Mytteriet på Bounty" indgår, at skibets storkahyt var omdannet til drivhus, så *lieutenant William Bligh* under hele

Nathanael Wallich. Da Wallich i 1828-32 opholdt sig i London - formelt af helbredsgrunde, men reelt for at organisere og fordele kompagniets aldeles uoverskuelige samlinger i India House til videnskabelige institutioner over hele Europa - blev han portrætteret af Andrew Robertson. Portrættet viser en mand, der har nået sine mål. Efter at være gået på pension genoptog Wallich dette arbejde frem til sin død. Et portræt af Wallich på sine ældre dage kan ses på Frederiksborg Slot, og i auditoriet i the Linnean Society er han ligeledes imellem de få og udvalgte. Efter litografi af M. Gauchi. Alle illustrationer i artiklen er gengivet med venlig tilladelse fra Botanisk Museum og Centralbibliotek. Foto: Flemming Sarup.

den lange rejse måtte gnubbe sig med sine underordnede uden et sted at rase ud i ensomhed.

Allerede i begyndelsen af 1800-tallet verserede der rygter om, at Thebusken voksede vildt i Assam, og i 1835 ledede Wallich en ekspedition på de kanter med den hovedopgave at undersøge rygterne. Denne rejse er meget udførligt belyst, fordi de deltagende forskere senere kom grundigt i totterne på hinanden med hensyn til æren for resultaterne. Wallich var - udover en dygtig botaniker - også en dreven politiker, der var frygtet for sin hårdhændede ledelsesform. Skænderiet startede derfor først året efter, at han var gået på pension. Resultaterne af ekspeditionen var blevet betydningsfulde længe inden: den unge forsker William Griffith nåede inden sin tidlige død i 1845 at få udgivet et række af handlinger om planten, og Wallich fik igangsat et enormt planteskolearbejde i Calcutta, hvori det indiske materiale dog blev uden betydning. Theaven blev - baseret på indsmuglet, kinesisk materiale - hurtigt central i *the Company's* aktiviteter, selv om Kompagniet ophørte, inden investeringen begyndte at blive lønsom. Det blev Den engelske Krone, der høstede det økonomiske udbytte.

I sin *Beretning om Corvetten Galathea's Reise omkring Jorden* skrev kommandør Sten Bille om besøget i Calcutta i 1845: "*Haven, der, foruden at udgive et Forlystelsessted for Calcuttas Indvaanere, har den Hovedsigt at gavne Landbrugen, Handelen, Techniken og Medicinen ved at dyrke og udbrede indiske saavelsom fremmede Planter, skylder Wallich sin nuværende Skjønhed, Uddannelse og gode Vedligeholdelse. Som Beviis paa den store Masse ei blot af Frøsorter, men ogsaa Planter, der fra denne Have aarligt uddeles gratis til Indfødte saavelsom Englændere, behøver jeg vel kun at nævne, at der fra Juni 1835 til Juni 1836 saaledes uddeltes 16.000 Planter uden at regne 42.000 især til Assam bestemte*

chinesiske Theplanter, som ligeledes opelskedes i Haven".²⁰

Kommandøren havde forståelse for sin kollegas indsats som medarbejder i *oeconomien*. Meget passende lod han korvettens orkester afspille "Kong Christian", da skibet på hjemrejsen sejlede forbi direktørboligen ved flodbredden.

Konklusion

Kolonihistorie har hidtil været nært forbundet med mere generelle discipliner som økonomisk, politisk og social historie, mens videnskabshistorie - hér forstået som naturhistoriens historie - har været en mere isoleret størrelse. Det er herimod min opfattelse, at koloniperioden - og for så vidt enhver periode - ikke lader sig analysere retvisende uden at inddrage den samtidige udvikling indenfor naturvidenskaberne, der netop i denne periode skete i nær og vedstået sammenhæng med periodens økonomiske tænkning. Jeg har forsøgt at belyse denne sammenhæng med eksempler fra tre af kolonitidens store naturforskeres liv og bedrifter. En sådan eksemplarisk fremgangsmåde vil ofte blive præget af det personalhistoriske, og jeg skal på ingen måde lægge skjul på min fascination af mine helte.

Videnskabshistoriens noget løsrevne opræden forekommer mig at bunde i flere forhold. Den aktuelle naturhistoriske forskning har - *ever since Darwin* - en udpræget historisk tilgangsvinkel til sit emne, men er fortsat præget af et naiv-darwinistisk historisesyn. Fagens nuværende tilstand ses hér som resultat af en progressiv udvikling fra de gamle grækere frem til nutiden. Nok anerkender man fortidens store navne med respekt, men deres resultater er nu engang overhalet af udviklingen. Nutidens lærebøger er så at sige blevet facitlister for bedømmelsen af fortidens forskere. Samtidig er faghistorikerens indstilling til naturvidenskaberne præget af en erkendelse af, at kvalificeret historisk forskning i emnet udover

kendskab til fortidens videnskab og viden-skabelighed også forudsætter indsigt i nuti-dens. I en verden, der i stadig stigende omfang præges af specialisering, kommer selv den mest kvalificerede faghistoriker let til at fremstå som håbløs amatør, når han bevæger sig ind på naturvidenskabernes domæne. Arbejdet med en 1700-tals-natur-historiker forudsætter således ikke blot et grundigt kendskab til Carl von Linnés syste-matik og natursyn, men også til nutidig, phylogenetisk taxonomi - i den løbende debat om de neo-darwinistisk inspirerede ideer om evolutionær systematik. Resultatet er ofte, at naturvidenskabsfolk betragter historikernes forsøg som i bedste fald underholdende, mens historikere opfatter videnskabs-historie som alt for isoleret i forhold til "rigtig" historie.

For nyere generationer af såvel histori-kere som naturhistorikere gælder yder-mere, at en beskæftigelse med natur-historisk forskning, der ligger blot et par generationer tilbage, forudsætter et ruti-neret forhold til latin, der i dag er blevet en specialitet for en stadig mindre gruppe af sørlinge.

Den *oeconomiske* skole rummer ikke hele nøglen til forståelsen af den europæ-iske kolonialisme og ej heller til periodens generelle historie. Men en placering af periodens naturhistorikere i *oeconomisk* sammenhæng og i dens *clientela*-system er nødvendig for en sådan forståelse.

Michael Sterll

1. Desmond, R.: *The European Discovery of the Indian Flora*, Kew 1992. En fremragende fremstilling, der demon-strerer forfatterens evne til at give et så snævert emne en virkelig historisk bredde.
2. Linné, C.: *Genera Plantarum*, V. ed. XII, Stockholm 1754.
3. Reede, H.: *Hortus Indicus Malabaricus*, Amsterdam 1678-1693.
4. Rottböhl, C.F.: *Botanikkens Udstrakte Nytte*, København 1771.
5. Sterll, M.: *Botanikkens stilling i Den videnskabelige Revolution*, konferensforelæsning 1993.

6. Brugen af denne betegnelse fra den romerske re-publiks tid er ikke almindelig i 1700-tallets videnskabs-historie, men det er min opfattelse, at personkredsene omkring periodens førende videnskabsmænd på mange måder udviser store ligheder med de grupper af klienter, der samlede sig omkring de romerske stormænd i en struktureret taknemmelighedsgæld til gengæld for vans beskyttelse. Det engelske udtryk *patronage*, der var almindeligt benyttet dengang som nu om kunstneres og forskeres tilknytning til en stormand, mangler helt den karakter af gensidighed og netværk, der karakteriserer *clientela*-systemet.

7. Linné, C.: *Critica Botanica*, Leyden 1737, og *Philosophia Botanica*, Stockholm 1751.
8. Sterll, M.: Om *Calypta bulbosas* omflakken i nomenkla-turen og om Linnés i Lapland, *Orchideer* 12.5:97-100, København 1991.
9. Linné, C.: *Mantissa Plantarum* l:35, Stockholm 1767.
10. Oeder, G.C.: *Flora danica*, Fasc. VII. tab. CCCCXLIII, København 1763-70.
11. Rottböhl, C.F.: *Descriptionum et Iconum Rariores et pro Maxima Parte Novas Plantas Illustratum. Liber Primus*, København 1773.
12. König, J.G.: *De remidiorum indigenorum ad morbos regioni endemios ekspugnandos efficacia*, København 1773.
13. Seidenfaden, G.: *The Descriptiones Epidendorum 1791 by J.G. Koenig*, Fredensborg 1995.
14. I 1995 genfandt jeg det originale, tysksprogede manuskript i Banks' arkiv i Botanic Library BM(NH) i London og forbereder nu en kommenteret udgivelse.
15. Stort set alt materiale, der ikke direkte angår botani-ske forhold, er blevet fjernet, og de enkelte ark er blevet beskåret for alt udover den egentlige tekst - ind imellem er der også her klippet en hæl og en tå. Det er lykkedes mig at fastslå, at overgrebet må være sket inden Dryan-ders registrering, men nogen forklaring er fortsat ikke fundet.
16. Roxburgh, W.: *Plants of the Coast of Coromandel; selected from Drawings and Descriptions presented to The Hon. Court of Directors of The East India Company*:III, London 1795-1820. Russell skriver her i indledningen: "Though these manuscripts contains many valuable descrip-tions and observations, there was nothing found in a state fit for a distinct or separate publication; but they have afforded assistance to the present work, in which his botanical remarks will occasionally be inserted".
17. Roxburgh, W.: *Flora Indica*, Serampore 1820-24.
18. Wallich, N., ed.: *Tentamen Florae Nepalensis Illustratae*, Calcutta og Serampore 1824-26.
19. Wallich, N., ed.: *Plantae Asiaticae Rariores or Descriptions and Figures of a select Number of unpublished East Indian Plants*, London 1830-32.
20. Bille, S.: *Beretning om Corvetten Galathea's Reise omkring Jorden*, l:204, København 1849-51.

Livet efter døden i det gamle Ægypten

Troen på et liv efter døden præger mange af sporene efter oldtidens ægyptere og har længe været genstand for arkæologernes forskning. Mumierne er et velkendt resultat af ægypternes forsøg på at sikre sig evigt liv og betager os stadig med sin årtusinde gamle mystik. Men andre genstande i gravene, som shabti-figurerne, vidner også om de gamle ægypteres udbredte tro på en tilværelse i det hinsides.

Af Josephine Schnohr, stud.mag. i Forhistorisk Arkæologi og M. Phil. i ægyptologi ved Cambridge University, England

Langt de fleste af oldtidens kulturer ser man ikke døden som en afslutning men som en fortsættelse af livet, blot under andre omstændigheder. Oldtidens ægyptere var overbeviste om, at der eksisterede et liv efter døden. De anvendte næsten flere ressourcer på deres grave og bevarelsen af det afsjælede legeme, end de brugte på tilværelsens andre fornødenheder.

Jagten på evigt liv

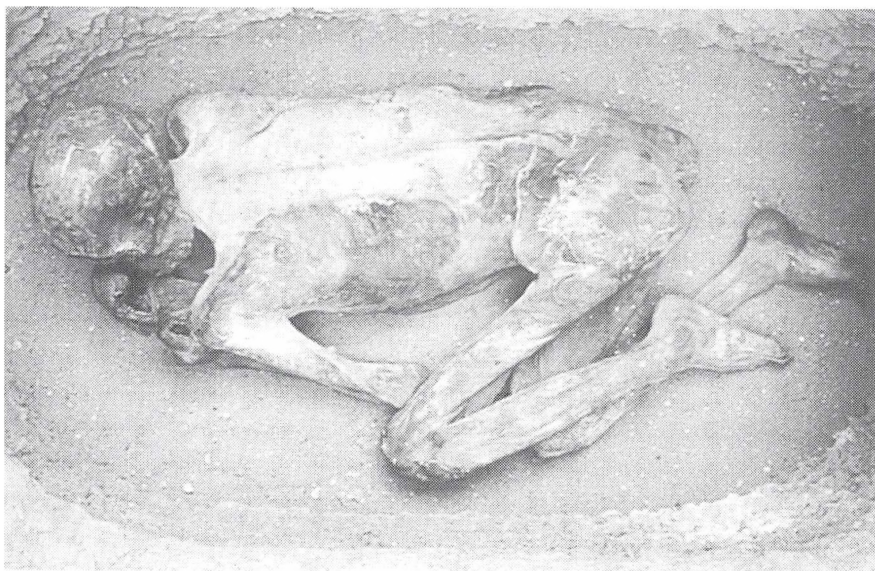
Oldtidens ægyptere eksperimenterede løbende med forskellige teknikker til bevarelse af legemet i forsøget på at sikre sig evigt liv. Så det er derfor ingen tilfældighed, at det blev dem, som opfandt balsameringen. Bevarelsen af legemet udviklede sig over flere årtusinder fra at være en naturlig proces opdaget ved en ren tilfældighed til en kunstart udført af højt agtede balsamerere og præster, der omfattede udviklede, tidskrævende og kostbare fremgangsmetoder.

De mange fund af forskellige typer af mumier tegner et klart billede af den langvarige og radikale udvikling indenfor bevarelsen af en afdøds legeme. De ældste grave med bevarede legemer stammer fra den førdynastiske periode (5500-3100 f.Kr.).¹ Dengang forsøgte man imidlertid ikke bevidst at bevare den døde for eftertiden. Det skete dog alligevel takket være periodens simple gravsikke. Kroppen blev ganske enkelt svøbt i en måtte og begravet

i et hul i sandet. Det varme, tørre ørken-sand dehydrerede derved kroppen, før forrådnelsen nåede at indtræde. Troen på et liv efter døden kan være opstået i førdynastisk tid. Fra denne periode stammer en række fund af utroligt velbevarede legemer nedlagt sammen med krukker fyldt med mad og drikke. Denne nye skik med madofre i gravene tyder på en begyndende tro på et liv efter døden blandt ægypterne. Senere begyndte man endda at balsamere maden, som blev givet med afdøde i graven.

Kunstig bevaring af legemet

I den tidlige dynastiske periode (3100-2686 f.Kr.) ændrede gravsikkene sig markant, og det forhindrede den tidligere naturlige bevaring af legemet. De mere velstående ægyptere begyndte at begrave deres afdøde i gravkamre med vægge af sten. Kroppene var nu ikke længere i direkte kontakt med det varme sand og begyndte i stedet at gå i opløsning. Ægypterne indså, at en kunstig bevarelse af legemet var påkrævet. Man begyndte derfor at eksperimenterer med forskellige former for mumificering. De tidligste forsøg kan dateres til det 1. dynasti (3100-2890 f.Kr.), hvor man svøbte den afdøde i lærred gennemvædet med harpiks før gravlæggelsen. Når harpiksen stivnede, kunne kroppen bevare sin oprindelige form. Denne metode var imidlertid ikke helt effektiv, fordi kroppen stadig gik i forrådnelse indvendigt.

Eksempel på naturlig mumificering af en mand dateret 3.200 f.Kr. (Francoise Dunand & Roger Lichtenberg, *Mummies. A Journey Through Eternity*, 1991, s. 28.)

Balsameringen "opfindes"

Man erkendte hurtigt nødvendigheden af at fjerne alle de indre organer fra afdødes krop, idet det var her forrådnelsen startede. Det tidligste bevis for denne nye teknik stammer fra dronning Hetepheres grav fra det 4. dynasti i Det gamle Rige (ca. 2600 f.Kr.). Her fandt man hendes balsamerede indvolde placeret i en kanope-kiste sammen med det øvrige gravudstyr². Alle indvolde blev fjernet med undtagelse af hjertet, da man anså det for at rumme menneskets sjæl og sind. Balsamereren kunne anvende flere forskellige metoder til at fjerne indvoldene. Enten foretog man et snit i venstre side af maven med en særlig kniv af obsidian eller sprøjtede en opløsende væske ind gennem anus. Sidstnævnte billige metode var hyppigt anvendt blandt den almindelige befolkning. I forbindelse med balsameringen af afdøde fra eliten blev organerne herefter balsameret og delt i fire: lunger, lever, mave og

tarme. De blev hver for sig svøbt i lærred og placeret i en beholder. I begyndelsen anvendte man en kanope-kiste af træ, men i Det mellemste Rige (2055-1650 f.Kr.) introducerede man kanope-urner af sten eller keramik. Fra Det nye Rige (1550-1069 f.Kr.) havde disse urner låg formet som dyre- og menneskehoveder. De symboliserede Horus' fire sønner og beskyttede de balsamerede indvolde³.

En kompliceret og tidskrævende proces

Balsameringen var en langvarig proces, som varede 40 dage. Først skulle hele legemet dehydreres ved at ligge i krystalliseret natron. Bagefter var kropsvægten reduceret med 75 %, og huden var blevet helt mørk. Nu var det så balsamererens opgave at give den døde en levendes udseende igen. Kroppen blev fyldt med forskellige former for udstopning som lærred vædet i harpiks, små

poser med natron og savsmuld. Huden blev gnedet med olie, mælk og bivoks for at gøre den mere blød og smidig. Til slut malede man mumien med okker, henna og make-up for at give ansigtet liv. Der blev også anvendt forskellige krydderier under balsameringen for at kroppen skulle dufte godt.

Efter balsameringen skulle mumien svøbes. Det var ligeledes en tidskrævende proces på 15 dage, fordi hvert lag af lærred blev lagt under fremsigelse af religiøse besværgelser. Svøbet skulle samtidigt lægges stramt, så kroppen ville bevare sin oprindelige form. Først blev hvert enkelt lem viklet ind i lærred individuelt og herefter hele kroppen. Derfor blev der brugt enorme mængder af kostbart lærred til at svøbe mumier med. Armene var enten placeret ned langs kroppen eller lagt over brystet som guden Osiris, der ofte fremstilles som en mumie.

Fra Det nye Rige og fremefter var teknikken for balsameringen fuldt udviklet. Der skete dog fortløbende ændringer eller tilføjelser til den efterhånden meget komplicerede proces. I det 18. dynasti (1550-1295 f.Kr.) begyndte balsamereren at tage hjernen ud ved at slå hul gennem det venstre næsebor med en særlig lang, tynd stang af bronze. Hjernen er aldrig fundet balsameret og er sikkert bare blevet kasseret. Kraniet forblev enten tomt eller blev fyldt med en blanding af harpiks og savsmuld. Fra det 21. dynasti (1069-945 f.Kr.) begyndte man at

lægge de små pakker med de balsamerede indvolde tilbage i mumiens brystkasse i stedet for at placere dem separat i kanopeurnerne. I det 26. dynasti (664-525 f.Kr.) lagde man pakkerne mellem mumiens ben. Man bevarede dog hele tiden traditionen med kanope-urner som en væsentlig del af gravudstyret. I den ptolemæiske og græskromerske periode (332 f.Kr.-395 e.Kr.) blev indpakningen af mumien mere vigtig end selve balsameringen. Mumierne blev nu svøbt i farvet lærred lagt i diamant mønstre. Disse sene mumier er meget smukke at se på, men har som regel et meget dårligt bevaret legeme indeni.

Klassedeling blandt mumierne

Balsameringskunsten nåede sit absolutte højdepunkt i det 21. dynasti (1069-945 f.Kr.). Balsamererne var vel ansete håndværkere med gejstlige titler. De arbejdede ud fra nedskrevne instruktioner og magiske formler. Man formoder, at disse tekster har være samlet i en bog om balsamering, som dog aldrig er blevet fundet. I det 21. dynasti var balsameringen stadig en yderst kostbar proces, som kun den ægyptiske elite havde råd til. Samtidigt var denne gravskik i begyndelsen forbeholdt de kongelige og adelige, så prisen var i praksis uden betydning. Senere blev balsamering dog mere udbredt blandt den almindelige ægyptiske befolkning. Alligevel har man kun fundet få grave efter den jævne og måske fattige ægypter.

Kanope urner med låg af form som dyre og menneskehoveder anvendt til opbevaring af de balsamerede indvolde. (Francoise Dunand & Roger Lichtenberg, Mummies. A Journey Through Eternity, 1991, s. 29.)

Omkring år 1000 f.Kr. begyndte der at være mærkbar forskel på kvaliteten og udførelsen af balsameringen. Herodot har i 450 f.Kr. beskrevet emnet detaljeret. Her nævner han tre forskellige former for balsamering i Ægypten. Den første var meget grundig og nøje udført, hvorfor den også kostede en pæn sum penge. De to andre metoder indebar visse modifikationer, som nedsatte tiden og dermed også prisen. Disse billigere udgaver blev formodentlig anvendt blandt de almindelige borgere. En tydelig forskel på balsameringens kvalitet og omstændelighed gjaldt de indre organer. De velstående ægyptere fik fjernet de indre organer i intakt tilstand, så de efterfølgende kunne balsameres og placeres i graven i kanope-urner. Den billige løsning med en opløsende indsprøjtning gennem anus tømte jo blot kroppen uden at bevare de indre organer til senere balsamering. Almindelige ægyptere blev svøbt i brugt dagligdagslærred, mens de mere velstående fik fremstillet lærred specielt til formålet. De kongelige mumier kunne endog være svøbt i lærred doneret af templerne fra gudestatuerne klædedragt. Yderligere begravede overklassen sine mumier i op til flere kister og sarkofager af smukt bemalet træ eller hugget i kostbare stenarter.

Mumie-amuletter og -masker

Ud over selve balsameringen hørte der en del særligt udstyr til en mumie. Man har fundet mængder af små amuletter af fajance, glas, sten og metal blandt mumiernes svøb. Disse mumie-amuletter var af afgørende betydning for at afdøde nåede sikkert til det hinsides. De blev placeret rundt omkring mellem lagene af lærred i mumiens endelige svøb for at give beskyttelse. Hver enkelt amulet havde en særlig placering på kroppen og en særlig funktion. Mange af dem var knyttet til en bestemt religiøs besværgelse fra De dødtes Bog⁴. Vigtigst af alle amuletter var hjerte-skarabæen påskrevet med en

besværgelse fra kapitel 30B fra De dødtes Bog, der symboliserede genopstandelse. Næsten alle mumier havde også en wedjet (et Horus øje) på sig. Denne amulet havde en helende evne og gav styrke. Andre amuletter repræsenterede forskellige begreber udtrykt ved en hieroglyf såsom Ankh (liv) og Djed (stabilitet). Antallet af amuletter på den enkelte mumie varierede meget. Under Det nye Rige skete der imidlertid en generel stigning i antallet af mumie-amuletter. En almindelig mand eller kvinde blev typisk udstyret med godt 40 amuletter, mens man fandt hele 143 amuletter gemt på Tutankhamuns mumie (faraos fra 1336-1327 f.Kr.).

Masken var en anden vigtig del af en mumies udstyr, som tjente til at give afdøde sit udseende fra levende live tilbage. Dette var af væsentlig betydning for, at afdøde kunne bevare sin identitet i det hinsides. På de tidligste mumier malede man blot et ansigt på klædet viklet omkring mumiens ansigt for at gengive menneskelige træk. Senere gik man over til at lave en særskilt maske. De tidligste eksempler på mumie-masker kan dateres fra det 4. til 6. dynasti (2613-2181 f.Kr.), hvor man støbte en fin maske af tynde lag af gips enten direkte på den afdødes ansigt eller på klædet viklet om mumiens hoved. Mumie-masker kom for alvor i brug fra det 7. dynasti og blev hovedsageligt fremstillet i papmache, som blev malet meget farvestrålende. Denne type masker var i brug i hele Det mellemste Rige samt under det 18. og 26. dynasti. I de senere perioder blev skikken med mumie-masker mere udbredt, hvilket resulterede i en masseproduktion af masker. Derved gik en del af maskens mere individuelle træk tabt. Flere af de kongelige lod fremstille særligt fine mumie-masker i kostbare materialer. Den mest berømte maske sad på Tutankhamuns mumie og var udført i guld, lapis lazuli, cornelian, obsidian, turkis og farvet glas. Fra den græsk-romerske periode findes de såkaldte Fayum-portrætter, hvor

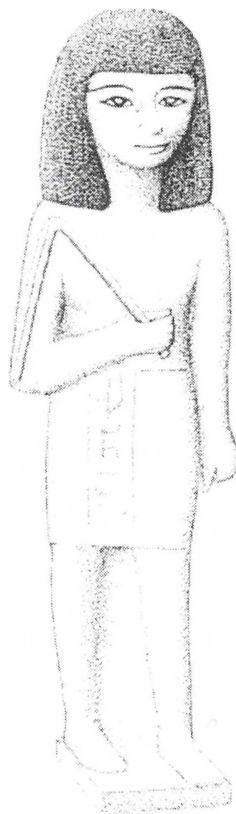
afdødes ansigt blev malet med farver eller voks på træ⁵. Disse portrætter anvendes sideløbende med de masseproducerede mumie-masker.

Shabti-figurens opståen

Det er imidlertid ikke kun skikken med mumificering af den afdøde, der står tilbage som bevis på oldtidens ægypteres tro på livet efter døden. Blandt det øvrige gravudstyr findes andre genstande, hvis funktioner også gjaldt det hinsides. Et meget typisk eksempel er shabti-figuren, som findes i de fleste ægyptiske grave. Ordet *shabti* betyder "pind", hvilket refererer til figurens ydre form. Fra senere perioder støder vi på andre navne for figuren: *shawabti*, som stammer fra ordet for "træ", *shebti* i betydningen "stedfortræder" og *ushabti*, som oversættes med "svarer".

Disse små shabti-figurer var formet som mennesker og indgik som et vigtigt element i gravudstyret. De blev placeret i graven for at tjene den afdøde i det hinsides. Ægypterne troede på et paradys med agerbrug, "De sivbevoksede Marker", hvor man imidlertid var nødt til at arbejde for at skaffe sig mad og drikke til livets underhold. Alle havde pligter at udføre kendt fra bondens liv såsom vanding af marker og høst af kornet. Udsigten til en form for evighed med hårdt fysisk arbejde havde imidlertid en afskrækkende effekt på de mere velstillede ægyptere og de kongelige. Derfor medbragte eliten små shabti-figurer, så de i stedet kunne udføre den afdødes arbejdspligter i "De sivbevoksede Marker".

Tanken bag shabti-figuren stammer fra den ægyptiske filosofi om substitution i religion og kunst. Billeder og figurer erstattede virkelighedens genstande og personer, som ved hjælp af magiske besværgelser fortsatte i det hinsides. Små kopier kunne altså tjene den samme funktion som den virkelige genstand, hvis en præst fremsagde den rette besværgelse. Hver lille shabti-figur

Shabti i fajance fra det 22. dynasti. Formand med pisk i hånden. (Harry M. Stewart, Egyptian Shabtis, 1995, s. 2.)

var en genskabelse af afdøde og handlede ivedkommendes sted. Med Det nye Rige ændrede den ideologiske baggrund for shabti-figuren sig. Shabti-figuren var nu afbilledet som en slave uden særlig personlig relation til afdøde. Figurerne begyndte at optræde sammen i sjak kendetegnet ved deres arbejdsredskaber og med en formand udstyret med pisk. På den måde afspejlede shabti-figurerne det ægyptiske agerbrugs-samfund, hvor størstedelen af befolkningen arbejdede med jorden for en hersker.

Udviklingen af shabtien

De tidligste shabti-figurer dukkede op lige efter Det gamle Riges fald (2181 f.Kr.). I løbet af Det mellemste Rige (2055-1650 f.Kr.) blev figureerne meget populære som gravudstyr blandt de kongelige og den øvrige elite. I senere perioder indgik shabti-figurer som en del af standard-udstyret, også blandt de almindelige befolkning. Der skete en markant udvikling af disse små figurer fra deres introduktion i Det mellemste Rige og til traditionen døde ud i løbet af den ptolemæiske periode (332-30 f.Kr.). Shabtierne ændrede form, funktion og materiale i takt med andre gravskikkens udvikling.

De tidligste shabti-figurer fra Det mellemste Rige havde som regel form som en mumie. De var enten udformet i træ eller sten, som blev malet hvidt for at imitere mumiens bandager. Håndværkerne var meget nøje med hovedet, som havde fine detaljer med ansigt og paryk. Nogle enkelte shabti fik indskrevet hieroglyffer eller besværgelser.

I Det nye Rige bevarede shabtien sin mumie form. Keramik og fajance blev introduceret som nye og billigere materialer. I denne periode blev shabti-figuren udstyret med hænder, som ofte holdt et helligt symbol i hånden som f.eks. Ankh, symbolet på liv. Efter det 18. dynasti og Amarna-perioden⁶ bar de fleste shabti-figurer på landbrugsredskaber som kurve og leer. Samtidigt dukkede en helt ny type shabti op iklædt dagligdags tøj i form af en lang kåbe. I løbet af Det nye Rige skete der en stigning af antallet af figurer i den enkelte grav. Tidligere indeholdt hver grav én shabti, mens man nu havde op til 10 figurer i den samme grav. De første kongelige shabti-figurer kom ligeledes i denne periode og kan kendes på indskrifterne med kongens navn og den særlige shabti-besværgelse.

Fra det 21. dynasti og fremefter anvendte man hovedsageligt fajance til fremstilling

af shabti. Figurene blev glaseret i forskellige toner af grøn og blå, ofte med indgraverede indskrifter eller skrevet med sort blæk. Endnu engang skete der en markant stigning i antallet af figurer per grav. Shabtierne var nu altid samlet i arbejdsjak med en formand. For første gang fastsatte man et bestemt antal figurer per grav, nemlig 401. Nye besværgelser og tekster blev introduceret i denne periode. Mange shabti-figurer havde dog kun påskrevet afdødes navn og titel i et vertikalt bånd ned af forsiden. De fleste af dem var fremstillet til personer af høj rang såsom kongen og hans familie samt præster.

Shabti-besværgelser

De magiske besværgelser var et væsentligt element i forbindelse med anvendelsen af shabti-figurer i gravene. Det var gennem præstens fremsigelse af besværgelsen, at shabtien blev vakt til live og var i stand til at udføre sin herres befalinger. Besværgelserne havde titler som "Besværgelse til at få en shabti til at arbejde for sin Herre i det hinsides". I oldtidens Ægypten havde det skrevne ord en stærk magisk magt, så man skrev ofte besværgelsen direkte på shabti-figuren. De korte stod i et lodret bånd ned langs figurens forsider, mens de længere besværgelser blev skrevet i syv vandrette bånd rundt hele figurens krop. Besværgelsernes længde og indhold skiftede fra periode til periode.

De tidligste indskrifter på shabti-figurer stammer fra Kiste-teksterne, som er en samling af bønner og besværgelser fremført ved begravelser fra Det mellemste Riges tid. En særligt populær version af shabti-besværgelserne blev senere integreret som en del af De dødes Bog, kapitel 6. Den betegnes også den traditionelle shabti-besværgelse og findes i flere udgaver alt efter periode. Den blev skrevet med hieroglyffer og lod som følger:

“O den/denne shabti
Hvis det i Osiris’ navn er bestemt
at noget arbejde skal gøres i verden hinsides
eller en ubehagelig opgave er pålagt ham
som en mand af sine pligter
Her er jeg, skal du sige.
Hvis du er bestemt til
på ethvert tidspunkt at tjene der
på dyrke markerne, vande flodbredden, at
færge sand fra øst til vest
og vice-versa
Her er jeg, skal du sige”.

Der eksisterede også en anden samling af besværgelser med mere specifikke relationer. De kongelige shabti-figurer blev påskrevet besværgelser digtet specielt til kongen. De havde et mere personligt indhold, der passede på kongens person. Et eksempel er Amenophis III's besværgelse (faraos fra 1390-1352 f.Kr.), som inkluderer en bøn til guderne om, at afdøde må dele gravofringerne på festdagene i Abydos⁷. Denne besværgelse blev dog også brugt på private shabti af embedsmænd af højere rang i Det nye Rige. I Tutankhamuns grav blev der ligeledes fundet shabti-figurer med særlige forfattede indskrifter.

Fremstilling af shabti-figurer

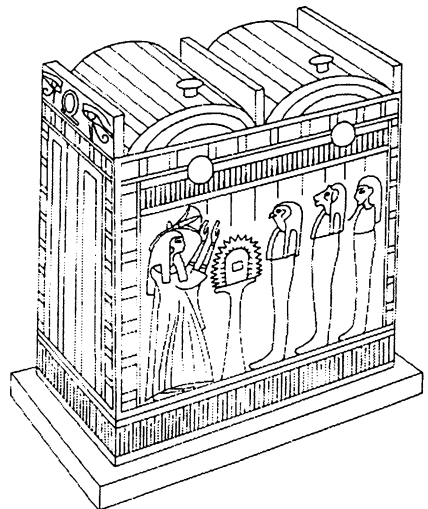
Shabti-figurerne blev sammen med det øvrige gravudstyr fremstillet i værksteder med en tilknytning til templerne eller paladset. Her arbejdede hold af håndværkere specialiseret i hver deres materiale, træ, sten, ler og glas. Shabti-figurerne i keramik og fajance var støbt i en form. Der var altså tale om en masseproduktion. De masseproducerede shabti havde en blank plads, hvor navnet på den kommende ejer senere kunne skrives, og blev solgt direkte fra værkstedet. Figurerne af træ og sten blev skåret individuelt i hånden og var som regel bestilt af kongelige eller folk fra overklassen. Nogle af disse fine shabti-figurer blev også

brugt af farao til at belønne embedsmænd eller andre fra det kongelige hof. Disse figurer bar en indskrift med faraos navn og titlen på personen, som modtog den.

Antallet og kvaliteten af shabti-figurerne afhæng af køberens økonomi. Handlen med shabti-figurer er desværre ikke helt klarlagt, men enkelte papyri nævner salg af shabti. En pårørende eller ven kunne købe en shabti til en afdød i familien og dedicere figuren til vedkommende. Shabti blev også købt og givet væk for at vise agtelse og værdsættelse. I sådanne tilfælde stod både giver og modtagers navn indgraveret på figuren.

Shabti-kister og -skrin

I begyndelsen blev shabti-figurerne blot placeret i graven ved siden af den afdødes kiste. Men i takt med det stigende antal af figurer blev det åbenbart nødvendigt at fremstille en beholder til shabtierne. Hyppigst fremstillede man miniature-kister af træ eller keramik. Disse var kopier af de

Shabti kiste. (Harry M. Stewart, *Egyptian Shabti*, 1995, s. 54.)

rigtige kister og fulgte deres udvikling i form. I Det mellemste Rige var de ofte rektangulære med et hvælvet låg og hævede ender. Fra Det nye Rige fik nogle af shabti-kisterne en mere antropoid form. De små kister havde ofte dekorationer med bånd af indskrifter og gudebilleder præcis som de store.

En anden type af beholder til shabtierne var det bærbare skrin, hvori figureerne kunne stilles oprejst. Det var en høj firkan-tet kasse af træ med et hvælvet låg. Skrinet blev som regel dekoreret med et billede af en guddom eller af den afdøde selv. I løbet af det 19.dynasti (1295-1186 f.Kr.) blev skrinene udstyret med et eller flere rum. Disse havde scener af ejeren i selskab med dødsguderne Osiris og Anubis malet på siderne. Senere indgik en båd ofte i dekora-tionen som symbol på den dodes rejse til Abydos.

Den sidste type beholder er shabti-urnen af ler. Den minder til forveksling om kanope-urnerne til de balsamerede indvolde. Shabti-urnen har uden tvivl været mest udbredt blandt den almindelige befolkning, idet det var den billigste form for beholder.

Traditionerne forsvinder

Den ægyptiske tro på et liv efter døden prægede tydeligt hele samfundet. Skikkene med mumier og shabti-figurer var en uund-værlig del af begravelsesritualerne gennem flere årtusinder. Grækere og romere bosat-te sig senere i landet og tog mange af de ægyptiske gravskikke til sig. Flere af disse tilflyttere lod sig balsamere og begrave på ægyptisk vis. Imidlertid er mange af mumier-ne fra den græsk-romerske periode af særdeles ringe kvalitet. I det 3. og 4. århun-drede e.Kr. begyndte de første kristne at komme til Ægypten. Der er imidlertid intet bevis for, at de på nogen måde kom i konflikt med ægypternes tro og gravskikke. Alligevel forsvandt de årtusindlange traditio-

ner for balsamering og troen på "De sivbe-voksede Marker" i takt med, at flere og flere ægyptere blev tilhængere af indvandreres nye religioner, kristendommen og senere Islam.

Josephine Schnohr

1. En kronologi for oldtidens Ægypten er placeret efter disse noter.
2. Kanope-kister og -urner anvendes til opbevaring af de balsamerede indvolde og findes hyppigt i gravene pla-ceret blandt gravudstyret.
3. Horus er falke-guden, som symboliserer det guddom-melige kongedømme og beskytter den regerende farao. Hans fire sønner gengives på sene kanope-urner. Imsety med menneskehoved beskyttede leveren, Hapy med abehoved beskyttede lungerne, Duamutef med sjakalho-ved beskyttede maven og Qebehsenuf med falkehoved beskyttede tarmene.
4. De dodes Bog er en samling af næsten 200 religiøse besværgelser anvendt på den dodes vej fra denne verden til den næste. Fra begyndelsen af Det nye Rige fik de mere velstående hele teksten til De dodes Bog nedskre-vet på papyrus med sig i graven. Mange af besværgelserne fra bogen er også fundet skrevet på amuletter eller små figurer.
5. Fayum-portrætterne er opkaldt efter en region af samme navn godt 60 km. sydvest for Cairo. Denne region blon:stred fra Det mellemste Rige og fremefter, da hovedstaden atter blev placeret i den nordlige del af Ægypten.
6. Begrebet Amarna-perioden dækker over farao Akhe-naton's regeringstid fra 1352-1336 f.Kr. under det 18. dynasti. Amarna er samtidigt navnet på den nye re-geringsby, Akhenaton lod opføre ca. 280 km. syd for Cairo. Byen blev imidlertid forladt brat ved Akhenaton's død. Tell el-Amarna hører derfor til de bedst bevarede byer fra det gamle Ægypten og har været genstand for mange års intensive arkæologiske undersøgelser.
7. Abydos er et helligt sted på Nilens vestbred 50 km. syd for den moderne by Sohag. Abydos var center for dødsguden Osiris' kult. I følge myterne foretog alle døde en rejse hertil til ære for Osiris. Der har været flere templer ved Abydos. Man kan stadig se templet bygget af Seti I og hans søn Ramses II.

Kronologi for oldtidens Ægypten

Førdynastisk periode 5500-3100 f.Kr.

Tidlig dynastisk periode 3100-2686 f.Kr.

1. dynasti 3100-2890 f.Kr.

2. dynasti 2890-2686 f.Kr.

Det gamle Rige 2686-2181 f.Kr.

3. dynasti 2686-2613 f.Kr.

4. dynasti 2613-2494 f.Kr.

5. dynasti 2494-2345 f.Kr.

6. dynasti 2345-2181 f.Kr.

Den første mellemliggende periode 2181-2055 f.Kr.

7. og 8. dynasti 2181-2125 f.Kr.

9. og 10. dynasti 2160-2125 f.Kr.

11. dynasti (kun Theben) 2125-2055 f.Kr.

Det mellemste Rige 2055-1650 f.Kr.

11. dynasti (hele Ægypten) 2055-1985 f.Kr.

12. dynasti 1985-1795 f.Kr.

13. dynasti 1795-1725 f.Kr.

14. dynasti 1750-1650 f.Kr.

Den anden mellemliggende periode 1650-1550 f.Kr.

15. dynasti (Hyksos) 1650-1550 f.Kr.

16. dynasti (Hyksos) 1650-1550 f.Kr.

17. dynasti (Theben) 1650-1550 f.Kr.

Det nye Rige 1550-1069 f.Kr.

18. dynasti 1550-1295 f.Kr.

19. dynasti 1295-1186 f.Kr.

20. dynasti

1186-1069 f.Kr.

Den tredje mellemliggende periode 1069-747 f.Kr.

21. dynasti 1069-945 f.Kr.

22. dynasti 945-715 f.Kr.

23. dynasti 818-715 f.Kr.

24. dynasti 727-715 f.Kr.

Den sene periode 747-332 f.Kr.

25. dynasti (Kush) 747-656 f.Kr.

26. dynasti (Saite) 664-525 f.Kr.

27. dynasti (den første persiske periode) 525-404 f.Kr.

28. dynasti 404-399 f.Kr.

29. dynasti 399-380 f.Kr.

30. dynasti 380-343 f.Kr.

Den anden persiske periode 343-332 f.Kr.

Den Ptolemæiske periode 332-30 f.Kr.

Makedonisk dynasti 332-305 f.Kr.

Ptolemæisk dynasti 305-30 f.Kr.

Den romerske periode 30 f.Kr.- 395 e.Kr.

Litteraturhenvisninger

Adams: "Egyptian mummies"; Shire Egyptology 1984.

Andrews: "Egyptian mummies"; British Museum 1984.

El Maddy: "Mummies, myth and magic in ancient Egypt"; London 1989.

H.M. Smith: "Egyptian Shabtis"; Shire Egyptology 1995.

"Mummies- A Journey through Eternity"; New Horizons 1991 (populær, men gode illustrationer).

P. Nicholson & I. Shaw: "British Dictionary of Ancient Egypt"; 1995 (kronologi anvendt i artiklen).

Hvis du vil bestille ældre årgange eller enkelt-eksemplarer, kan du besøge 1066 på internettet!

<http://www.xcu.com/mmdesign99/hastings>

Danmarks forsvinden fra Danmarkshistorien

- en anmeldelse

Af *can.d.mag.* Jes Fabricius Møller, Grundtvigs Højskole Frederiksborg

Bernard Eric Jensen, Carsten Tage Nielsen, Anne Birgitte Richard, Søren Schou: *Danmarks-historier - en erindringspolitisk slagmark, Roskil-de Universitets Forlag. 593 sider, kr. 395.*

I 1997 udkom første bind i en serie om historieformidling udgivet af Center for humanistisk historieformidling, som er et samarbejde mellem flere institutioner og forskere. Bindet bestod af flere gode men meget forskellige essays om erindringspolitik. Det andet bind udgivet af centeret bærer i langt højere grad end det første præg af at være et resultat af en koordineret indsats. Man mærker tydeligt, at redaktionen er trådt i karakter, og det er klædeligt. De fire bidrag, som fordeler sig over to halvbind, følger den samme fremgangsmåde i behandlingen af deres respektive emner: Danmarkshistorier på tryk, Danmarkshistorie på TV, den historiske roman og litteraturhistorier.

For hvert af disse emner gøres der rede for, hvordan genrerne har udviklet sig i de seneste ca. 30 år og hvordan de er blevet modtaget i offentligheden. Emnerne er til dels også behandlet i Gyldendals *Danmarks-historie* bd. 10, der dog er mere sporadisk og bærer tydelig præg af at være blevet til under vanskelige vilkår, men nogle af svaghederne ved dette værk rådes der nu altså bod på.

Bernard Eric Jensen har gennemlæst ikke alene samtlige samlede fremstillinger af Danmarkshistorien siden Politikens Danmarkshistorie, der begyndte at udkomme i 1962, men også anmeldelserne, og han sammenligner med tidligere fortolkninger af

Danmarkshistorien. At Danmarkshistorien siden 1962 er blevet et stadig mere problematiseret begreb, kommer ikke som en overraskelse. Grænsen i Øresund eller ved Kruså kan af mange velkendte grunde ikke gøre det ud for historikerens horisont; den må og skal være videre. Med A.D. Jørgensens *Fyrretyve fortællinger af fædrelandets historie* i den ene og Søren Mørchs 57 ditto i den anden ende beskriver de sidste godt 100 års historieskrivning, og især de seneste 30 års produktion, en stadig opløsning af nationen som den naturgivne ramme om historieforståelsen. Og dog, må denne anmelder tilføje for egen regning, udmærker Søren Mørchs seneste Danmarkshistorie sig fx. også ved at være forbavsende traditionel. Hans kritik af højskolen, folkekirken, nationalromantikken og den idealistiske forsvarspolitik er blot et begavet opkog af gamle kulturradikale holdninger fra begyndelsen af århundredet. Men selvom Hørup, Brandes, Erslev og Munch allerede har tænkt og sagt det hele, er det netop Jensens ærinde at redegøre for, hvordan den almindelige, læsende offentlighed - og ikke "kultureliten" - har opfattet Danmarkshistorien.

Jensen konkluderer, at selvom "nationen" ikke længere kan bringes i anvendelse som fælles forudsætning for forfattere og læsere af Danmarkshistorier, betyder det ikke, at andre kategorier som fx. "køn" eller "klasse" har magtet at tage over i stedet. Det er en før set konklusion hos Jensen, at historievidenskaben er i krise. Denne gang skyldes krisen altså, at historievidenskaben ikke har noget at skrive historie om, når nationen er væk. Dermed overser Jensen

nok den for tiden så hyppigt gentagne pointe, at vi må bringe oplysningstidens eurocentriske *Civilisationens Historie* tilbage. Begrebet kultur, som det formedes af Herder, betragtes som en blindgyde, og så må vi altså tilbage for at tage tråden op igen for at skrive kristenhedens, borgerdydernes, retfærdighedens, nationalismens eller fredens historie. Men det kommer der jo ganske rigtig ingen Danmarkshistorie ud af.

En sagen uvedkommende men dog meget vigtig pointe kan man uddrage af Carsten Tage Nielsens bidrag om Danmarkshistorie i TV. Palle Laurings serie, *Kapitler af Danmarks historie* (1968-72) eksisterer ikke længere i den form, den blev udsendt. Selvom TV-mediet på dette tidspunkt havde mere end 10 år på bagen, var der endnu ikke etableret nogen form for rutinemæssig arkivering af dets produkter. Det samme problem består nu for computerens vedkommende, blot forstærket, fordi mediet er i rivende udvikling og ikke præget af en fælles standard.

Nielsens konklusion er den samme som Jensens, nemlig at der i 90'erne ikke længere består enighed om, hvad Danmarkshistorie er. Piet van Deurs udsendelser, *Spillet om magten*, har opnået dårlige seertal og ringe omtale. Det kan selvfølgelig skyldes en ændring i den almindelige danskers forhold til begrebet danskhed, men det kan nu også have sin årsag deri, at der er langt fra van Deurs' joviale konversationstalent til Erik Kjersgaards eller Palle Laurings format og udstråling.

Værkets store force er inddragelsen af den litterære betragtningsmåde i de to sidste bidrag. Søren Schous redegørelse for Thorkild Hansens og Ebbe Kløvedals historiske romaner og især for de litterære strategier, der ligger bagved, virker som en tiltrængt nuancering af kronologien i de to foregående bidrag. Nationstænkeren Kløvedal er yngre end europæeren Hansen. Thorkild Hansen hørte til den generation,

der var præcis et par år for ung til at deltage i modstandskampen. Han fandt sit åndelige hjem i eksistentialismens kosmopolitiske Paris og har bygget sine romaner op over figurer af internationalt format, som var miskendte i deres danske - og for Hamsuns vedkommende norske - fædreland. Hos Thorkild Hansen er nationen ikke det udfoldede livs nødvendige forudsætning men derimod en spændetrøje. Ebbe Kløvedal på den anden side blev sammen med Ejvind Larsen hofideolog for de EF-modstandere, der med Marx i den ene og Grundtvig i den anden hånd genopvakte nationalfølelsen omkring 1968. Når det kunne lade sig gøre for Kløvedal at få så stort et publikum, skyldes det at hans fortælle teknik ikke gav udtryk for noget uden også samtidig at tage et forbehold i samme åndedrag. Hans ironiske facon er åben for indtil flere sympatier samtidig og kan dermed både fange de antiautoritære 68'ere og de kongetro konservative. Reich lader fx. skylden for mordet på Erik Klipping falde på en kapitalistisk, tysk sammensværgelse, som også stod bag oprettelsen af Kul- og Stålunionen, hvis det må være tilladt at anvende Reichs brede pensel for et øjeblik.

Anne Birgitte Richards bidrag om litteraturhistorier kaster et meget interessant sidelys på historien. Litteraturfaget har til forskel fra historie faget et meget tættere forhold til dannelsen. Dannelse skal i denne sammenhæng ikke forstås som et velkomment biprodukt af en studentereksamen men som en moralsk, æstetisk og erkendelsesmæssig kategori. Mens det brede dannelsesperspektiv forsvandt fra historie faget til fordel for den nationale oprustning allerede efter 1864, forblev dannelsen et centralt element af litteraturfaget indtil midten af dette århundrede.

Det nationale er for så vidt indeholdt i det forhold, at der er tale om *dansk* litteratur, men litteraturens formål er ikke danskheden selv. Litteraturens - og litteratur-

historiens - formål har været at opdrage det læsende publikum i det Gode, det Sande og det Skønne, men kun Aage Henriksens fløj af litteraturfaget har vovet at holde fast i den romantiske ambition. Det betyder dog ikke, at litteraturhistorierne ikke har et erklæret formål. *Gyldendals litteraturhistorie* er skrevet af et meget stort forfatterkollektiv, der alle er holdt fast på et fælles materialistisk grundlag, der skal vise læseren, at kunstens basis er produktionsforholdene. Den nordiske kvindelitteraturhistorie vil gerne demonstrere kønnets betydning som grundlæggende faktor for frembringelsen af litteratur. Litteraturhistorierne har det problem, at der ikke længere er noget entydigt svar på, *hvilken* litteratur der skal medtages - den såkaldte kanon-debat. Der er dog stadig enighed om, at litteraturen som sådan eksisterer. Danmarkshistorien har anderledes alvorligere vanskeligheder med sit genstandsområde: findes Danmark overhovedet?

Richard demonstrerer forskellene på de forskellige litteraturhistorier ved at vise, hvorledes det moderne gennembrud er blevet fremstillet. Det er en meget frugtbar metode, der med fordel kunne anvendes i en anden sammenhæng, dels fordi fortolkningen af det moderne gennembrud er en væsentlig nøgle til en nutidig selvforståelse, dels fordi sammenligninger med så mange konstanter og så få variabler som muligt er meget sigende. Kunne man forestille sig det samme gjort på en bredere front med fx. Reformationen som udgangspunkt?

Selvom projektet er akademisk i sit udgangspunkt, skriver bidragsyderne i smuk overensstemmelse med emnet et letlæst dansk. Redaktionen har valgt nogle gode sort/hvide portrætter som illustration for at

lette læserens vej gennem de 593 sider. Blot er billedteksterne fantasiløse og mangelfulde. De lyder i deres monotone enkelhed næsten alle "NN i NN's streg"; og det fuldstændig uafhængigt af, om der faktisk er tale om en stregtegning eller det er et maleri, et kobberstik eller et xylografi. En billedtekst lyder: "Hakon Stangerup i Krolls streg"; og læseren undrer sig noget over, at tegningen er signeret "Otto S." Måske er der tale om et pseudonym, men det må man altså selv finde ud af. Billedkilden angives ikke, og der står intet om, i hvilken anledning billedet er blevet til. Der er rige muligheder for at udlede frugtbare pointer af billeder. Man behøver blot at studere den fremragende billedredaktør Knud Ryg Olsens arbejde eller læse *Fogtdals Illustreret Tidende*. Apropos: Det rigt illustrerede populærhistoriske tidsskrift er et af de emner, som projektgruppen endnu ikke har taget op. Foruden *Illustreret Tidende* er der fx. *Skalk*, *Siden Saxo*, *Sfinx* eller de historiske bidrag til *Illustreret Videnskab* for nu ikke at nævne de historiske årbøger med tilknytning til museerne, lokalhistoriske foreninger etc.

Med begrebet *erindringspolitik* forsøger gruppen bag dette værk faktisk at genindføre dannelsesdiskussionen i historiefaget. Det er i højeste grad tiltrængt, fordi der siden Ranke har været udstedt et generelt forbud mod at ville noget med historiebøgerne. Det har, som det også fremgår af dette værk, ganske vist ikke hindret historikere at lægge politiske budskaber i deres værker, men det har dog lammet den didaktiske og pædagogiske diskussion en del. Man kan håbe, at diskussionen hermed har fået nyt liv.

Jes Fabricius Møller

Den Jødiske Krig

- en anmeldelse

Af Anders Holm Rasmussen, ph.d., redaktør ved *Den Store Danske Encyklopædi*.

Flavius Josefus: Den Jødiske Krig, oversat med indledning og kommentar af Erling Harsberg. Selskabet til historiske kildeskrieters oversættelse, Museum Tusulanums Forlag 1997. xviii+477 sider, rigt illustreret.

Selskabet til Historiske Kildeskrieters Oversættelse har ved Museum Tusulanums Forlag udgivet en ny dansk oversættelse af Flavius Josefus' *Den Jødiske Krig*. Oversættelsen er foretaget af lektor Erling Harsberg, som også har skrevet den korte indledning, hvor han giver en oversigt over Josefus' liv, baggrunden og tilblivelsen af *Den Jødiske Krig* samt omtale af Josefus' øvrige litterære produktion, som bl.a. omfatter værket *Den Jødiske Arkæologi*. Oversættelsen, som Harsberg ikke selv nåede at se trykt, er en pragtpræstation præsenteret i en meget flot bog.

Flavius Josefus, jøden med det romerske navn, kan ved første øjekast virke som noget af en opportunist. Josef ben Matthias, som han oprindelig hed, blev født 37 e.Kr. i en jødisk præstefamilie og fik en traditionel jødisk teologisk uddannelse. Efter en periode som asket sluttede han sig til de lovtro farisæeres parti.

Josefus blev i 66 involveret i den jødiske opstand mod romerne og overdraget ledelsen af Galilæa. Han hørte ikke til den jødiske opstands høge, idet et besøg i Rom i 64 havde givet ham et stærkt indtryk af imperiets magt, et indtryk, der fik ham til at mane til besindighed. Han havde endvidere ved samme besøg fået kontakt til det romerske kejserhus.

Josefus blev taget til fange af romerne i

det vestlige Galilæa, efter at den fæstning, hvor han havde forskanset sig med sine mænd, var faldet. Han undgik at blive slået ihjel i et ellers iværksat kollektivt selvmord og overgav sig frivilligt til romerne. Det lykkedes ham endnu engang at redde livet, da han profeterede, at Vespasian, som ledede det romerske felttog, engang ville blive kejser. Da dette gik i opfyldelse år 69, blev Josefus løsladt, fik som hæder Vespasians slægtsnavn Flavius og levede resten af sit liv som en fremtrædende person i Rom. Han drog med Titus mod Jerusalem i 70, og efter krigen helligede han sig litterære sysler.

Den Jødiske Krig var Josefus' første værk. Det blev oprindeligt skrevet på hans modersmål, aramæisk, men offentliggjort 75-79 på græsk. Værket skildrer den jødiske opstands historie fra baggrunden og frem til den endelige undertvingelse, dvs. fra ca. 170 f.Kr. til erobringen af den sidste jødiske post i Palæstina med den romerske indtagelse af fæstningen Masada og skildringen af de sidste overlevendes kollektive selvmord.

Man kan let forarges over Josefus opportunisme. Han unddrog sig døden i sine yngre dage, da han kæmpede for sit folk mod den romerske besættelsesmagt og endte med at sidde trygt i Rom som kejserens nære ven og skildre de sidste idealisters endeligt på Masada. I stedet for at tro på en fremtid for den jødiske stat stod han på romernes side og så Titus lægge Jerusalem og Templet i ruiner. Det er måske ikke så underligt, at Josefus efterfølgende har haft en meget svag presse blandt jøderne på trods af, at hele hans forfatterskab gik ud på

at analysere forholdet mellem jøder og romere.

Josefus bliver med sit værk den absolutte hovedkilde til den jødiske opstands historie. For historikere og andre historisk interesserede har denne overlever formået at skabe et værk, som på sjældent vis er i stand til at skildre begge parter historie i en konflikt. Det er hans kendskab til både jødiske og romerske forhold foruden samtidigheden og selvoplevelsen af væsentlige begivenheder - selv om Josefus nok havde

lyst til at fremhæve hændelser, han selv havde deltaget i som særligt væsentlige - der gør *Den Jødiske Krig* til et enestående værk i den antikke historieskrivning. Med Erling Harsbergs nye danske oversættelse har alle nu igen mulighed for at stifte bekendtskab med omstændighederne i forbindelse med det år i verdenshistorien, som oversætteren ganske rigtigt betegner skæbneåret i det jødiske folks historie, år 70 e.Kr.

Anders Holm Rasmussen

Ring til middelalderen!

- en anmeldelse

af cand.mag Hans-Micael Søndergaard

Danske middelalderforskere - en oversigt, ved Henrik Lerdam, bind 19 i skriftserien Skrifter udgivet af Institut for Historie ved Københavns Universitet, Museum Tusulanums Forlag 1998, 162 s. 166 kr.

Forskning på tværs af faggrænser har i år fået sat et varigt minde. Næmlig, telefonbogen: Danske middelalderforskere - en oversigt. Denne blå bog og vejviser blev til som en udløber af det Humanistiske Forskningsråds særlige indsats for middelalderforskningen i 1995. Næmlig, netværket om "Danmark og Europa i Senmiddelalderen", der havde til formål at koordinere og udbygge dansk forskning i denne periode. En række institutioner har derfor oprettet adresselister over aktive forskere, herudover har netværket skabt en selvstændig registrering på basis af de tilmeldte forskere. Når man sidder med denne overvældende mængde af nyttige informationer kan man undre sig over, at der ikke tidligere er gjort forsøg på at genoplive værket: Danske historikere fra 1965.

Den foreliggende oversigt er desværre ikke en komplet fortegnelse over alle der beskæftiger sig med middelalderen i Danmark, hvilket den projektansvarlige, Per Ingesman, da også gør opmærksom på i sit forord. En del forskere har ikke reageret på opfordringen til at blive opført, og andre har ikke ønsket at medvirke. Tilstrækkeligt mange har dog svaret, derfor kan man bruge oversigten, hvis man

ønsker at blive ajourført i den nyeste middelalderforskning.

En gennemlæsning viser ikke overraskende, at det især er de kendte og respekterede forskere fra Danmarks historiske og arkæologiske forskningsmiljøer på arkiverne, universiteterne og museerne der udgør grundstammen i oversigten. Fortegnelsen har dog også en del yngre forskere registreret. Man mærker tydeligt, at der på universiteterne er en fornyet interesse for ikke kun den danske middelalder, men ligeledes den tidlige vikingetid, der i europæisk sammenhæng tidsmæssigt må henregnes til europæisk middelalder.

Oversigten skal dække årene 500 til 1550, hvilket er en ordentlig mundfuld, alt lige fra romerrigets opløsning, og folkevandringstiden, til opdagelsesrejserne falder ind under denne periode. Oversigten kommer dermed til at belyse den øgede forskningsindsats på tværs af de ellers så solide skotter mellem historie og arkæologi, der ellers har kendetegnet faggrænserne i den danske forskning.

Udgivelsen lægger samtidig op til, at 1999 er udråbt til at være europæisk middelalderår, alle større og mindre museer i Danmark har derfor igangsat projekter der skal munde ud i udstillingsaktiviteter. Nærværende publikation kan derfor ses som en forsmag på, de emner der især vil træde frem. Samtidig er den en nyttig vejviser, for de der ser længere frem end 1999.

Hans-Micael Søndergaard

Encyklopædi og nationalisme (3)

Fagredaktør Merete Harding, *Den Store Danske Encyklopædi*, og adjunkt Kurt Villads Jensen, *Institut for Historie etc., Odense Universitet*.

I 1800-tallet skete der en betydelig udvikling inden for encyklopædigenren. Sammen med fremkomsten af det nye borgerskab opstod et behov for almindelse og et marked for de såkaldte konversationsleksika. Det kendeste er det tyske *Brockhaus' Conversations-Lexikon* i 6 bind med 2 supplementsbind (1796-1811).

Et andet afgørende træk var den spirende nationalfølelse. Hver nation ønskede at have sin egen encyklopædi på sit eget sprog. I begyndelsen oversatte og bearbejdede man først og fremmest Brockhaus, men hurtigt opstod ønsket om et leksikon, der var skrevet af landets egne fagfolk og tilpasset det enkelte lands interesser; udgivelsen af encyklopædier blev et led i opbygningen af den nationale prestige.

De første danske leksika byggede således også på Brockhaus, men med udgivelsen af *Salmonsens Leksikon* 1-19 (1893-1911) blev der skabt en ny tradition på dansk grund. I forordet gør redaktionen klart rede for de nye principper. Det havde været tanken, at artikler uden for det nordiske område skulle oversættes fra de store tyske konversationsleksika, men man havde indset, at en omplantning ikke var mulig. Læseren skulle nemlig overalt "faa et bestemt Indtryk af at befinde sig paa nordisk Grund". Redaktionen håbede at have skabt en original dansk-norsk encyklopædi, som både kunne blive et led i udviklingen af de to landes almindelige dannelse og et redskab for udlandet til at hente oplysninger om danske og norske forhold. Udgivelsen af Salmonsens fremstår således som et nationalt dannelsesprojekt, men også som et middel til at profilere landet over for udlandet.

I den øvrige vestlige verden kan en tilsvarende udvikling konstateres. I USA fik man *The Encyclopedia Americana* i 30 bind (1918-20), og i Spanien gav man sig i kast med en encyklopædi på 70 bind: *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana* (1905-33). I Italien tilskyndede Mussolini til udgivelsen af *Enciclopedia italiana* i 36 bind (1929-36), som han selv skrev artikler til.

I årtierne efter 2. Verdenskrig opstod en distancerende holdning til de nationale leksika, der blev betragtet som forældede. I stedet skulle encyklopædier være internationale projekter. Man forsøgte sig med coproduktioner, hvilket bl.a. resulterede i *Encyclopaedia universalis* i 20 bind (1968-75), der var et fransk-engelsk samarbejde.

Udgivelsesfrekvens og oplagstal for nationale leksika i anden halvdel af 1900-tallet har dog klart dementeret dommen over det nationale udgangspunkt.

På Salmonsens tid søgte man efter det nordiske ståsted, men nu har de nordiske lande ønsket at få hver deres nationale værk. I Norge udkom 1978-81 *Store Norske Leksikon* i 13 bind, og nu er man allerede i gang med 3. udgaven i 17 bind. Oplagstal på ca. 250.000 vidner om projektets nationale succes. I Sverige har man *Nationalencyklopedin* i 20 bind (1989-96), og i Danmark er man godt i gang med udgivelsen af *Den Store Danske Encyklopædi*, ligeledes i 20 bind. I forordet fastslår chefredaktøren allerede i første afsnit: "Udgangspunktet er dansk".

Udgivelsen af nationale leksika kan medvirke til at fastholde en kultur og et sprogområde, der er trængt af større magthavere. I Estland påbegyndte man, før landet i 1991 løsrev sig fra Sovjetunionen, udgivelsen af en national encyklopædi. Den er indtil nu blevet solgt i ca. 100.000 eksemplarer - til en befolkning på ca. 1,5 mio. Og tilsvarende: Første bind af den slovenske *Enciklopedija Slovenije* udkom, mens Slovenien stadig var en del af Jugoslavien, men er siden fortsat ud fra det grundprincip at beskrive verden set fra slovensk side. Man kan fx ikke finde en artikel om Danmark, men derimod om det dansk-slovenske venskabsforbund.

På trods af øget internationalisering og EU-udvidelser er forståelsesrammen for encyklopædier stadig den samme, den nationale.

Merete Harding & Kurt Villads Jensen